

روشن خيال تعليمي ڪتابي سلسلو

2

حيات سڌار تعليم: ڇا ۽ ڇو؟
سڀني لاءِ

سيڪيولرزم ۽ عقليت پسندي

محمد ابراهيم جويو

سي ڀي سي اينس

سينٽر فار پيس اينڊ سول سوسائٽي
B-98 قاسم نگر - قاسم آباد، حيدرآباد

Ph: +92-22-2904408, +92-22-2652401, Fax: +92-22-2652401
cps.sindh@hotmail.com

حيات سڌار تعليم: ڇا ۽ ڇو؟
سڀني لاءِ

سيڪيولرزم

۽

عقليت پسندي

محمد ابراهيم جويو

ايڊيٽر: جامي چانڊيو

CPCS

سڀ حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو:	سيڪيولرزم ۽ عقليت پسندي
موضوع:	روشن خيال تعليمي سلسلو
ليکڪ:	محمد ابراهيم جويو
ڪمپوزنگ:	سليمان سميجو
سال:	مارچ 2007ع
چپائيندڙ:	سي پي سي ايس
مُلھ:	پنجاھ روپيا

All Rights Reserved

Book Title:	Secularism, Pluralism & Rationality
Subject:	Civil Society Education Series-2
Authored by:	Mohammad Ibrahim Joyo
Year:	March 2007
Published by:	CPCS

سي پي سي ايس جي پبليڪيشن آفيسر منير چانڊيي چپائي پڌرو ڪيو.

سٺاءُ

- 6 مهاڳ - جامي چانڊپيو
- 11 سنڌي سماج جو ”مجرم“ عوامي عدالت ۾
- 17 ارتقا جون نئون جنم
- 32 جڙ-واد: هڪ انسان دوست سماجي نظريو
- 45 ماڻهو جديد نظريا ڇو قبولين ٿا؟
- 55 تهذيبي، تمدني قدر ۽ مذهب
- 63 سيڪيولرزم ۽ عقليت پسندي

ارپنا

روشن خياليء، ترقي پسنديء ۽
سائنسيت جي مٽيءَ مان ڳوهيل
نعين سنڌ جي خواب جي ساڀيان
جي نالي.

— جامي چانڊيو

مهاڳ

انسان ڪائنات جي سڀني کان حسين، زندهه، پهڪندڙ متحرڪ ۽ لطيف هستي آهي ۽ سندس اُن سموري عظمت جو راز سندس عقل، ادراڪ، استبداد توڙي استدلال جي هم ڪير صلاحيت آهي. انسان باقي سموري ڪائنات جي هر مظهر ۽ وجود کان جيڪڏهن عظيم آهي ته اهو فقط ۽ فقط پنهنجي شعور جي ڪري آهي. اڄوڪي زماني ۾ ان بظاهر سادي ۽ واضح حقيقت کي سمجهڻ ۽ قبولڻ لاءِ به انسان کي سوين صدين جو سفر طئي ڪرڻو پيو آهي ۽ خود اهو سفر ڪو سولو ۽ سادو نه هو. هزارين ۽ لکين ڏاهن انسانن جي لوڄ ۽ قربانين کان پوءِ اڄ وڃي انسان پنهنجي ان عظمت کي ڄاتو آهي پر پوءِ به اهو پوريءَ طرح جهالتن ۽ جهالت تي ٻڌل عقيدن کان پنهنجي جند آڃي نه ڪرائي سگهيو آهي. جڏهن انسان کي پنهنجي عقل ۽ شعور جي عظمت جو احساس ۽ ادراڪ نه هو تڏهن هن لاءِ وهم، ڏند ڪٿائون، انڌا ويساهه ۽ مافوق الفطرت ڳالهيون ۽ وجود ئي سڀ ڪجهه هئا. انهن جهالتن جو انسانذات مٿان ذهني تسلط Status-quo (شين کي “جيشن جو تيشن” برقرار رکڻ جو نظام) برقرار رکڻ لاءِ وري پادري، بشپن، ملن، ٻاون اهي فتوائون ڏنيون ته ان “اوهام پرستيءَ” تي عقلي طرح غور ڪرڻ دراصل “ڪفر” آهي. روشني نه ته اونداهه کان ڊڄندي آهي ۽ نه ان جي محتاج هوندي آهي، اُن ڪري گڏوگڏ اُن جو سفر به جاري رهيو. روشنيءَ مان منهنجي مراد “سائنس” آهي، جنهن جي سڄي

عمارت جو بنياد خالص ۽ خالص عقل، مشاهدي ۽ تجربي تي رکيل آهي. جيتوڻيڪ “سائنس” بظاهر گليل نموني اوهام پرستيءَ سان ڪو وڏو تڪر نه ڪاڏو پر غير محسوس طريقي سان ۽ آهستي آهستي اُن جا بنياد پنهنجين دريافتن، ايجادن ۽ خالص عقل جي بنياد تي واضح ڪيل اصولن سان ڪوڪلا ڪرڻ شروع ڪيا.

انسان جو وڏي پر وڏو سماجي هٿيار سندس شعور آهي ۽ اوهام پرستيءَ جو واربان تي هو ۽ آهي. عوام جي قطعي گهٽائيءَ کي صدين کان حڪمران طبقن جو غلام بڻائڻ ۽ جنهن عنصر بنيادي ڪردار ادا ڪيو اهو به اها جهالت هئي. اوهام پرستي انسان کان تخليقي سوچ ۽ تبيليءَ جو شعور ڪسي ورتو. مثلاً صدين جون صديون، بشپن، پنڊتن، باون توڙي پادرين انسانن کي ٻڌايو ته “غربت” ڪنهن ناهموار ۽ ڦورو سماجي، اقتصادي توڙي سياسي سرشتي جي پيداوار نه پر قدرت طرفان متعين ڪيل آهي. صدين تائين انسانن کي ٻڌايو ويو ته قدرت جنهن تي مهربان ٿئي ٿي، اُن کي امير بڻائي ٿي ۽ جنهن تي ڏمجي ٿي، اُن کي غريب رکي ٿي. ڪنهن کانئن اهو نه پڇيو ته ڇا ٿي ٿي جو عوام جو قطعي اڪثريت زمانن کان غربت جي چڪيءَ ۾ پئي پيڙهجي ته آخر قدرت، اڪثريت ۽ پورهيو ڪندڙ عوام تي ٿي ڇو ٿي ڏمجي؟ اها ظالم، ڦورو ۽ ڪوبه پورهيو نه ڪندڙ حڪمران طبقن تي ڇو نه ٿي ڏمجي؟ ايئن جي جزويات ۽ تفصيل ۾ وڃيو ته معلوم ٿيندو ته عوام جي صدين کان پسماندگيءَ توڙي حڪمران طبقن جي هر ٺڳيءَ ۽ ڦرلٽ کي ڪنهن نه ڪنهن هٿ ٺوڪي روحاني جواز تحت Justify انهيءَ اونداهه جي سفيرن تي پئي ڪيو آهي. مثلاً اُن سوال تي غور ٿيڻ گهرجي ته آخر دنيا ۾ هيءَ جيڪا اٿاهه ۽ بيپناهه ترقي ٿي آهي، اها آخر ويجهي ماضيءَ يعني چوڏهين عيسوي صديءَ کان پوءِ ٿي ڇو ٿي آهي؟ هيترين سوين صدين کان ساڳيءَ ڌرتيءَ تي ساڳين وسيلن سان انسان اها ساڳي ترقي ڇو نه ڪري سگهيو هو؟ جواب بنهه سؤلو آهي ته بدقسمتيءَ سان تاريخ جو اهو طويل عرصو اوهام پرستيءَ جي، انسان جي شعور مٿان اجاره داري رهي ۽ انسان جو عقل ۽ تخليقي شعور نه گهڻو آسري سگهيو ۽ نه ڪو گهريل ڦل ڏئي سگهيو پر پنڊهين صديءَ جي آخر ۽ سورھين صديءَ جي اوائل تاريخ ۾ هڪڙو وڏو بربڪ ٿرو Break Through (ٽوٽڻ) ٿيو ۽ اهو هو يورپ جي تنگ نظر ۽ رجعت پسند عيسائي سماج ۾ مذهبي سڌارن جو اچڻ. اهو ئي سبب آهي، جو 16هين صديءَ کي تاريخ ۾ “مذهبي سڌارن” (Reformation) جي صدي چيو وڃي ٿو. عيسائي سماج جيڪو صدين کان بشپن ۽ پادرين جي تسلط هيٺ هڪڙو معصوم ۽ مجبور معاشرو بڻجي ويو هو. ان کي مارتن لوٽر (اول) ۽ ٻين جي انهن مذهبي سڌارن ڪاپاري ڏڪ هنيو. اهو تسلط ايترو ته ظالماتو ۽ تنگ نظر هو جو هاڻي خود يورپ وارا اُن کي “اونداهين دؤر” (Dark Age) جي نالي سان تعبير ڪن ٿا. جيتوڻيڪ اُن تسلط خلاف

12هين صديءَ کان ٽي وٺي هلڪو هلڪو چوڻيول شروع ٿي ويو هو. پر 16هين صديءَ ۾ اهو خاص نهج تي پهچي نتيجي خيز ثابت ٿيو. انهن سڌارن جا به نتيجا نڪتا. هڪ ته عيسائي معاشرو "اوهام پرستي" جي بدترين شڪل ۽ تسلط کان ڪنهن حد تائين آڇو ٿيو ۽ ٻيو ته عقلييت پسنديءَ جو هيسيل ۽ ڊيبل ڊيبل ڪردار وري ڪر ڪٽڻ لڳو. انهيءَ مذهبي سڌارن جو غير معمولي نتيجو اهو نڪتو جو دنيا جي سڀ کان پست حال ۽ گهٽيل معاشري منجهان ٽي نئين سجاڳيءَ (Renaissance) جون اهي سگهاريون ۽ لڳاتار فڪري تحريڪون اُٿيون، جو اسان اڳ انهن جو تصور به نه ڪيو هو. 16هين صديءَ کان وٺي 19هين صديءَ تائين يورپ لڳاتار فڪري تحريڪن جي اُڀرڻ جو ڳڙهه رهيو ۽ اڄ سڄي دنيا اُن دؤر جي حاصلات تي فخر ڪري ٿي. جو ان جو هم ڪير اثر رڳو يورپ تي نه پر سموري انسانذات ۽ عالمي معاشري تي پيو آهي. خود جمهوريت، سيڪيولرزم، دنيا جو بهترين تخليقي ۽ فڪري ادب، فلسفو فلسفي جون انيڪ ڌارا، سائنس جون عظيم دريافتون ۽ ايجادون، مصوري، موسيقي ۽ جماليات جي تصور ۽ مزاج ۾ نواڻ - اهي سڀ اُن دؤر جون حاصلات آهن ۽ اُن سڄيءَ ڳالهه جو راز اهو آهي ته عقلييت پسنديءَ کي پير ڪوڙڻ جو موقعو مليو. جڏهن انڌن ويساهن ۽ عقيدن جي جاءِ عقل، دليل ۽ چنڊچاڻ ۽ جستجو ۽ ورتي ته انسان ذات جا وارا به نيارا ٿيڻ لڳا. فلسفي جي دنيا ۾ 18هين صديءَ کي ته سڏيو ٿي وڃي ٿو "Age of Reason"، يعني "عقلييت پسنديءَ جو دؤر". چوڻ جو مطلب اهو آهي ته عقلييت پسنديءَ کي رڳو پير ڪوڙڻ لاءِ "زمين" ملي ته تن چئن صدين ۾ اهو ڪجهه حاصل ٿيو جيڪو انسان سوين صدين ۾ حاصل نه ڪري سگهيو هو. اُن مان ئي اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اوهام پرستيءَ جا علمبردار انسانذات کي ڪيترو عرصو روڪيو بيٺا رهيا. پوءِ چاهي اهي ڪهڙي به دؤر ۾ ڪهڙي به قوم، ملڪ ۽ معاشري جا هجن، خود سائنس کي آزاديءَ سان ڪم ڪرڻ جو موقعو تنهن مليو جڏهن وهمن جي جاءِ تي عقلييت پسنديءَ جو دؤر آيو. نه ته اڳوڻن زمانن ۾ سائنسدانن سان جيڪي عقوبتون ڪيون وينديون هيون، انهن جواج تصور به نتو ڪري سگهجي. ڇو ته هر سائنسي دريافت ايجاد ۽ قانون ڪنهن نه ڪنهن عقيدن جي ڪوڙي طلسم کي توڙي ٿي ۽ نتيجي ۾ جهالت جي اونداهين ڌرن مان عقيدو پرست چمڙا اُٿي ڪٽا ٿي ٿيا، جو سندن "پيچ" تي لٽ ٿي آئي.

بدقسمتيءَ سان اسان هن 20هين صديءَ جي آخري ڏهاڪي ۾ به هڪ اهڙي معاشري ۾ رهون ٿا، جيڪو اڃا تائين سماجي سطح تي اوهام پرستيءَ جي تسلط مان جند چٽائي نه سگهيو آهي. وهمن وسوسن ۽ فرسوده عقيدن جون چوڙون اڃا به اسان کي نه رڳو چٽيل آهن. پر اهي پنهنجو حق سمجهن ٿيون ته عوام کي ايئن چٽيل ٿي رهن. مٿان وري هن ملڪ جو رياستي ڍانچو ۽ مزاج اهڙو آهي، جو سندن من گهڻو وڏي ويو آهي. پنجاهه ۽ ست

جي ڏهاڪي ۾ هتي به اوهام پرستيءَ جي مقابلي ۾ عقليت پسنديءَ جا لاڙا متعارف ٿيڻ شروع ٿيا. سنڌ ۾ اهڙا روشن خيال عنصر اُڀري رهيا هئا، جن جي بنيادي تربيت 16هين صديءَ کان 19هين صديءَ جي اُن نئين سجاڳيءَ جي فڪر منجهان ٿي هئي، ۽ نتيجي ۾ اُنهن سنڌ ۾ به دنيا جي سڀ کان اڳتي وڌي ويل سائنسي شعور کي متعارف ڪرائڻ شروع ڪيو. سنڌ ۾ اُن نئين سجاڳيءَ جي سفر جو پهريون امين محمد ابراهيم جوڻيجو هو ۽ پوءِ ته سنڌي سماج منجهان روشن خياليءَ جي هڪ زبردست لهر اُڀري ظاهر آهي ته روشني ايندي ته اونداهه ضرور پريشان ٿيندي رجعت پسندن هڪ وڏي تحريڪ بڻجي اُن نئين ايندڙ فڪر جي تازي هوا ۽ روشنيءَ کي روڪڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي پر هوائن ۽ روشنين کي پلا ڪير روڪي سگهيو آهي؟ ادب ۽ علم جي ميدان تي محمد ابراهيم جوڻيجو، مولانا گرامي، رسول بخش پليجي، محمد عثمان ڏيپلائي، ابن حيات پنهور ۽ شيخ اياز جهڙن ماڻهن کين شڪستون ڏئي تاريخ جي دست بن ۾ قنڌو ڪري ڇڏيو پر هيئنتر جڏهن روس جي زوال کانپوءِ دنيا ۾ هڪ دفعو وري سرماڻيداري حاوي ٿي آهي ته سرماڻيداريءَ اُنهيءَ اوهام پرستيءَ کي سڄيءَ دنيا ۾ اُڀارڻ شروع ڪيو آهي، جنهن کي شڪست به يورپ ۾ سرماڻيدار بورجوا لبرل ازم ڏني هئي، پر هي حڪمران طبقن جو جيڪو صدين جو موقعي پرستائو مزاج آهي، اهو هيٺي جڏت اختيار ڪرڻ باوجود بدلجي نه سگهيو آهي. هيئنتر دنيا ۾ وڏي فڪري واٽڙاڻپ کي ورائڻ جا سانباها پيا ٿين. ادب به اهو عظيم قرار ڏنو پيو وڃي، جيڪو اعليٰ ۽ گهري سماجي ۽ سائنسي شعور جي ترجماني نه ڪري پر ماڻهن کي واٽڙو ۽ بتال ڪري يا زندگيءَ جي بنيادي معاملن کان انسان کي لاتعلق ڪري لازمي طور اُن جا اثر سنڌ ۾ به پيا آهن. لاڙا ۽ نوعيتون ضرور مختلف آهن، پر بنيادي طور رجحان پس و پيش ساڳيو آهي. هڪڙو ته اُگهاڙي اوهام پرستي وري وڏي اڊمپر ۽ قهر وچان ڪر کڻڻ شروع ڪيا آهن. 30، 40 سالن کان پوءِ وري سندن مثل گهوڙي ۾ ساهه پوڻ شروع ٿيو آهي ۽ چاڪاڻ ته سندن بنيادي جهيڙو آهي ٽي عقل، سائنسي علم، دليل ۽ مادي شعور سان، ان ڪري سندن نشانو به اهڙا ماڻهو قدر ۽ رجحان آهن، جيڪي تاريخ، فطرت ۽ سماج جي مادي شعور جي ترجماني ڪن ٿا. هڪ رسالي (نام نهاد) ”بيداري“ ۾ هڪ اهڙي ئي صاحب (محمد موسيٰ ڀٽي) طويل مضمون لکي پنهنجيءَ پر ۾ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته سنڌي سماج جي هن پست حواليءَ جو سبب سائنسي ۽ مادي فڪر جي ترويج آهي ۽ اُن سڄي ”ڏوهه“ جو ذميوار هن جوڻيجي صاحب کي قرار ڏئي کيس ”مجرم“ جي لقب سان مخاطب ڪيو آهي. هن جديد سائنسي دؤر ۾ ايئن چوڻ ته ڪو سائنس مادي شعور سان، معاشرو پست حال ٿيندو آهي، بلڪل ايئن آهي جيئن ڪو چوي ته روشنيءَ سان اونداهي ڦهلجندي آهي ۽ يا علم سان ماڻهو جاهل ٿيندو آهي، اهو ڪو نئون الزام ناهي، اوائلي زمانن کان ان مڪتبه فڪر جا پرچارڪ اهڙيون هوائي خبرون ڪندا اچن، جيئن چمڙن کي روشني پانءِ نه پوندي آهي، جو اهي روشنيءَ ۾

انڌا ٿي پوندا آهن. تيئن جهالتن جي هيراڪن کي به سڄو علم (سائنس)، سمجهه ۽ ساڃاهه پانءِ نه پوندي آهي. ان ڪري فيض صاحب وانگر “تو ان کي رسم ٿئي هي نه اپني ريت نئي” اسان کي سنڌي سماج جي سائنسي بنيادن تي اڏاوت جو سفر جاري رکڻو آهي، جي رجعت پرست سمجهن ٿا ته سندن هوائي خبرن ۽ هٿ ٺوڪين الزامن سان اسان معذرت خواهائو رويو اختيار ڪنداسين ته اها سراسر ڀيل آهي. سو پرواهه نه آهي، هي واٽڙاڻپ جو واءُ گهڻا ڏينهن جتاءِ نه ڪري سگهندو. موجوده دور ۾ “ڏسڻا وائسٽا” ماڻهو پنهنجن ويساهن ۽ آدرشن تان هٿ ڪڍي وڃي چمڙن جي اونداهن ڏرن ۾ لڪا هئا ته به خير جي ڳالهه آهي. هر ايندڙ ڏينهن سائنس، عقل ۽ دليل جو آهي. اهو سفر جاري رهڻو آهي. ان کي ڪو چاهي ته به روڪي نه ٿو سگهي. يورپ ۾ جڏهن ارڙهين صديءَ جي شروع ۾ ڊيڪارٽ ۽ بيڪن عقليت پسنديءَ جي ڳالهه ڪئي هئي ته اُتي به ڪهرام مڇي ويا هئا پر اهو سفر جاري رهيو ۽ ڏينهن ڏينهن بهتر ٿيو. سڌريو ۽ سائنسيت سان سلهاڙجندو ويو. اڄ اتي رجعت پسنديءَ جا اهي علمبردار ڳولهيلا نه ٿا ٿين. ڀارون ارتقا جي ڳالهه ڪئي ته جڻ سڄيءَ دنيا جي جهالت پرستن جي پيچ تي لت اچي وئي. گليلو کي ڇا ڇا نه چيو ويو پر اڄ هن جي عظمت انسان ذات لاءِ قابل تسليم آهي. سوپل ته وقتي طرح بدحواسيءَ جو ماحول حاوي ٿي ويو هجي پر سائنس، سچ ۽ سونهن جو سفر جاري رهڻ گهرجي. اونداهه روشنيءَ سان ڪيترو به الجهي اها روشنيءَ جو رستو روڪي نه ٿي سگهي. ڪنهن ڪيترو نه سُٺو چيو آهي ته سموري دنيا جي اونداهه گڏجي ته به اها روشنيءَ جي فقط هڪ ڪرڻي کي ختم ڪري نه ٿي سگهي، پر روشنيءَ جو هڪ ترورو به سڄيءَ دنيا جي اونداهه ۾ ڌار وجهڻ لاءِ ڪافي آهي.

سائين محمد ابراهيم جويي جو هيءُ فڪر انگيز ڪتاب اسان جي سموري باشعور ۽ سائنسي سوچ جي ترجماني ڪري ٿو. نه رڳو ترجماني ڪري ٿو پر اهو هڪ آزاد، روشن خيال، سائنسي ۽ عقليت پسند سنڌي سماج جي اڏاوت جا بنياد پڻ فراهم ڪري ٿو. هيءُ ڪتاب سنڌ جي هر ان باشعور ماڻهوءَ ۽ خاص طور نوجوانن کي پڙهڻ گهرجي، جيڪو اکين ۾ هڪ نئين ۽ روشن خيال سنڌ جا نه رڳو خواب رکي ٿو پر ان جي ساڀيان لاءِ علمي، ادبي، فڪري، سماجي ۽ سياسي ميدانن ۾ وڪون ڪڍي ٿو/تي.

جامي چانڊيو
ايگزيڪيوٽو ڊائريڪٽر
سي پي سي ايس
13 آگسٽ 2007 ع

سنڌي سماج جو ”مجرم“ عوامي عدالت ۾

ابتدائيه

هڪ شخص، پارسائيءَ جو داعي، پاڻمراڻو هڪ هٿ ٺوڪي ”بيداري عدالت“ قائم ڪرڻ کانپوءِ، خيالن تي خيالن ۾ هڪ ماڻهوءَ کي ”مجرم“ طور ان عدالت ۾ پيش ڪري ٿو. اهو شخص جيڪو مدعي به پاڻ آهي، ته منصف به پاڻ، سو ان خيالي ”مجرم“ کي عدالت جي ڪٽهڙي ۾ بيهاري، مٿس استغاثي طور کي تهمتون مڙهي ٿو ۽ پوءِ پاڻ تي منصف بڻجي فيصلو جو حڪم صادر فرمائي ٿو. انهن ٻن فردن مان هڪ چٽو تقليدي، ايمان جي پختگيءَ جو قاتل، رجعت پرست قوتن جو نمائندو ۽ دين جو دعويدار آهي، جڏهن ته ٻيو فرد عقليت پسند، انسان دوست، جدت ڏانهن مائل، سيڪيولر ۽ ترقي پسند نظرين جو ترجمان آهي.

مدعيءَ ”مجرم“ تي هيٺيان الزام مڙهيا:

- ”ملزم“ ڪائنات جي مادي ۽ ارتقائي نظريي، جدلياتي ماديت ۽ سيڪيولرزم جي نظريي تي پختو ويساهه رکي ٿو.
- هن سنڌ ۾ الحاد، دهریت وغيره جي فلسفي کي وڌايو آهي ۽ ان جي لاءِ پلاننگ سان ڪم ڪيو آهي.

- هُن ترقِي پسند تحريڪن جي سرپرستي ڪرڻ، جديد نظرين کي مڃڻ ۽ جديد قوم پرستيءَ کي ترقي وٺرائڻ لاءِ پاڻ پتوڙيو آهي.
- “اسان جي نظر ۾ سندس ڪردار جو سڀ کان اهم پهلو جيڪو سنڌ ۽ اهل سنڌ لاءِ نهايت هاجيڪار آهي، جنهنڪري سنڌ جا هزارين پڙهيل لکيل نوجوان پنهنجي تهذيب، روايتن ۽ قدرن کان محروم ٿي، مادي فڪر جي وهڪري ۾ وهي، اعتماد ذات جي بحران ۾ مبتلا ٿي ويا آهن.”
- هن اهڙا ڪتاب ترجمو ڪرايا آهن، جيڪي مذهبي نقطي نظر کان اعتراض جوڳا آهن.

- “سنڌ ۾ ماده پرستيءَ جي جنهن فڪر جو بچ هن 50-60 سالن کان وٺي پوکيو آهي ۽ اُن جي آبياري ڪئي آهي، اُن فڪر جي نتيجي ۾ سنڌي سماج کي ڇا مليو؟ ماضيءَ کان بغاوت، مثالي قدرن کان بغاوت، پاڪيزه تهذيب کان بغاوت، آفاقي قدرن کان بغاوت، سماج ۾ مسلسل انتشار، ڦٽاڙو، جذبات جو مظاهرو، مارا ماريءَ جي فضا، سڪون ۽ اطمينان جو خاتمو”، وغيره وغيره.

انهن الزامن کان علاوه ڪجهه ٻيا گهٽ اهميت جوڳا الزام پڻ مڙهيل آهن، جن جي تفصيل ۾ وڃڻ نٿا چاهيون.

“ملزم” تي فرد جرم عائد ڪرڻ کانپوءِ مدعي انصاف واريءَ مسند تي براجمان ٿئي ٿو ۽ هيٺيون فتوائون جاري ڪري ٿو:

“ملزم” توحيد ۽ وحدانيت واريءَ ڦرهيءَ کي پڙهي ۽ اهو سبق ياد ڪري ۽ گمراه فلاسفرن جي سطحي فڪر کي ذهن جي تختيءَ تان ميساري ڇڏي “جيڪي ماڻهو ماده پرستيءَ جي نظريي جا علمبردار آهن، جيڪڏهن اُهي نالي جي آڌار تي پاڻ کي مسلم ملت ۾ شامل فردن کي حاصل ٿيندڙ سمورا فائدا حاصل ڪرڻ چاهين ٿا، ته اُها سندن وڏي بدديانتي شمار ٿيندي، يا ته کين اسلام جي اعتقادي نظام تي ويساهه رکي، ماديت ۽ ماده پرستيءَ جي نظريي جي تلقين جو ڪم ڇڏڻو پوندو، يا کين اخلاقي جرئت جو ثبوت ڏيندي، مسلم ملت جي رياستي ادارن جي اهم عهدن تان استعيفيٰ ڏيڻ گهرجي ۽ پاڻ کي مسلم ملت جي فرد جي حيثيت سان متعارف ڪرائڻ جي پڻ ڪوشش نه ڪرڻ گهرجي.”

(حوالو: ماهوار “بيداري”، حيدرآباد، شمارو جون 1997ع)

شرعي مُنصف پنهنجو فيصلو صادر فرمائي ڇڏيو آهي. “مجرم” کي نه ئي صفاتي پيش ڪرڻ جو موقعو ڏنو ويو آهي ۽ نه وري فيصلي تي نظر ثاني ڪرڻ لاءِ اپيل جو حق.

چاڪاڻ ته ان قسم جا خيال ۽ ويچار ”بنيادي انساني حقن“ جي ڏمري ۾ اچن ٿا، تنهنڪري اهي ”جديد نظريا“ آهن، انهن جو ”دين“ سان ڪوبه واسطو ڪونهي. هاڻي اچو ته منصف جي فتوائن جو تسلسل ڳوليو ته سندس پيرا ڪٿي بيٺن ٿا. اسين تاريخ جي دنيا ۾ اندر جهاتي پائي، ان کان ڪجهه مدد وٺڻ جي ڪوشش ڪريون ٿا.

ڪيتريون ئي صديون اڳ، هڪ مجرم کي ائينس جي عدالت ۾ پيش ڪيو ويو هو، سندس نالو ”سقراط“ هو. مٿس الزام لڳايا ويا هئا ته، ”هُو نوجوانن کي بگاڙي ٿو. هُو انهن ديوتائن تي ايمان نٿو آڻي، جن کي شهر وارا مڃين ٿا. هُن پنهنجا نوان نظريا ٺاهيا آهن ۽ انهن جو پرچار ڪري ٿو، تنهنڪري سماج ۾ ڦٽاڙو پيدا ٿي پيو.“..... وغيره وغيره.

عدالت سڳوريءَ کيس زهر جو پيالو پيارڻ جي سزا ڏني، جيڪا ان وقت جي سڀ کان وڏي سزا هئي. هُو کلندي کلندي زهر جو جام پي ويو ۽ موت کي مات ڏيئي هميشه هميشه لاءِ امر ٿي ويو. اڄ سقراط سڃاڻيءَ جي علمبردار طور جاتو سڃاتو وڃي ٿو. هڪ ٻيءَ ديني عدالت ۾ ”گليلو“ نالي هڪ مجرم کي پيش ڪيو ويو، مٿس الزام هو ته، ”هُو جديد نظرين جو پرچار ڪيو آهي.“ دراصل گليلو اعلان ڪيو هو ته، ”ڌرتي سج جي چوڌاري ڦري ٿي.“ اها نئين ڄاڻ هئي ۽ بائيبل ۽ ارسطوءَ جي تعليم جي برخلاف هئي. مذهبي عالمن ان ڳالهه تي ويچار ڪيو ته جيڪڏهن ڌرتي ڦري ٿي ته ان جو مطلب اهو ٿيو ته اها ڪائنات جو مرڪز نه هئي، پر گليلو موجب ڪائنات ۾ فقط هڪ نقطو هئي! گليلو جي انهيءَ کوجنا جي جواب ۾ هڪ مذهبي عدالت ويهاري وئي، عدالت گليلو کي سزا طور چيچلائي مجبور ڪيو ته هُن جيڪي ڪجهه چيو ٿي، تنهن تان هٿ ڪڍي وڃي. ان تي گليلو چيو: ”هاڻ منهنجي ايئن چوڻ يا نه چوڻ سان ڪوبه فرق نه پوندو. آئون هاڻ جيڪڏهن ايئن چوان به ڪٿي ته ڌرتي سج جي چوڌاري ڪانه ٿي ڦري، تڏهن به اها ان جي چوڌاري ڦرندي ٿي رهندي.“ گليلو جي انهيءَ عقلي دليل جي باوجود به مذهبي آقايت ”مان نه مڃان“ واريءَ روش تان نه مڙي.

ڪجهه صديون بعد جو قصو آهي، منصور حلاج اناالحق جو نعرو هنيو. مذهبي پيشوايت، دين کي خطري ۾ محسوس ڪندي، ان کي بچائڻ لاءِ حرڪت ۾ اچي ويئي. منصور کي ٺُلن جي هڪ جماعت آڏو پيش ڪيو ويو. تنهن جماعت منصور کي ڪُفر جي انهن گفتن چوڻ تي سُوليءَ تي لٽڪائڻ جي سزا جو حڪم

ڏنو. جڏهن کيس سوليءَ ڏانهن نيو پئي ويو تڏهن سوليءَ وٽ موجود سندس مريدن مان ڪن عرض ڪيو: ”اسان جن ۽ پنهنجن دشمنن جي حق ۾ ڇا چوڻو اٿئي؟“ فرمائين: ”منهنجي دشمنن کي ٻيڻا ثواب ملندا ۽ اوهان کي هيڪوڻا. ڇو ته توهان کي فقط مون لاءِ حُسن ظني آهي. پر هنن کي نه فقط خدا جي وحدانيت جو خيال آهي، پر شريعت لاءِ پڻ عزت آهي.“ ماڻهن کي مٿس پٿرن جي وسڪاري ڪرڻ لاءِ چيو ويو ۽ انهن شرعي احڪامن جي بجا آوري ڪئي. پوءِ سندس هٿ ڪپيا ويا، پير ڪپيا ويا، اکيون ڪڍيون ويون. جڏهن سندس زبان ڪپڻ تي هئا، تڏهن ڀُڪار ڪري چيائين ته، ”ڪجهه صبر ڪريو. مون کي ڪجهه چوڻو آهي.“ پوءِ آسمان ڏانهن منهن ڪري چيائين ته، ”يا خدا، هنن ايڏانهن ۽ عقوبتن جي صدقي هنن ماڻهن تي رحم ڪر. ڏس ته ڪيئن نه آئون هن سُوريءَ تي تنهنجو مشاهدو پيو ماڻيان.“ ان کانپوءِ سندس زبان وڍي ڦٽي ڪيائون ۽ آخر ۾ کيس سُوريءَ جو سينگار ڪيائون.

اورنگزيب جي دؤر ۾ سرمد کي هڪ ديني عدالت فتويٰ ڏيندي واجب القتل قرار ڏنو. مٿس الزام هو ته هن جي هڪ رُباعيءَ مان معراج جي واقعي جو انڪار ثابت ٿئي ٿو. ٺٺي طرفان کيس سزا ڏنائين جي ٻئي ڏينهن تي هن کي دهليءَ جي جامع مسجد جي سامهون قتل ڪرڻ لاءِ وٺي ويا. سرمد ان وقت گد گد تي نظر آيو. شيخ اياز انهيءَ قصي کي ڏاڍي خوبصورت انداز ۾ بيان ڪيو آهي:

مٿان پنهنجي عمامي ۾

بينو ڏاڙهي نوچي،

سرمد ڇا ٿو سوچي

جلاد جڏهن سرمد جو سِرُ قلم ڪرڻ لاءِ هن جي سامهون آيو ته هن مُرڪي (فارسيءَ ۾) چيو ته، ”توتي گهور وڃان! آڄ، آڄ، تون جنهن به صورت ۾ اچين ٿو، مان توکي چڱيءَ طرح سڃاڻان ٿو.“ ۽ پوءِ هيٺيون شعر پڙهي، تلوار جي هيٺان پنهنجو ڪنڌ رکي ڇڏيائين:

”شور ٿيو ۽ مون عدم جي خواب مان اک کولي،

ڏنم ته اڃا فتني جي رات باقي هئي، وري سمهي پيس!“ (ترجمو)

شاهه عنايت شهيد کي ان ڏوهه سبب ماريو ويو هو جو چون ٿا ته هن هڪ

جديد خيال پيش ڪيو هو: ”جو ڪيڙي، سو کائي!“

اسان جي پنهنجيءَ سانڀر ۾، ذوالفقار علي ڀٽي نالي هڪ ”مجرم“ کي عدالت

۾ پيش ڪيو ويو. مٿس ڪجهه الزام لڳايا ويا هئا. کيس پڻ سُوريءَ جو سينگار

بڻايو ويو هو. جڏهن هن کي قاسيءَ گهات ڏانهن نيو پئي ويو. تڏهن سندس لبڻ تي هيءَ گيت هو: “سهڻي ڌرتي الله رکي، قدم قدم آباد...” هُن قاسيءَ جي ڦندي کي چمي ڏيئي پنهنجي ڪنڌ ۾ وڌو ۽ مُرڪندي مُرڪندي تختي ڌار تي چڙهي ويو. قاسيءَ واريءَ رات هُن خُوب گهري نند ڪئي هئي. جڏهن کيس قاهي ڏيڻ لاءِ اگهور نند مان جاڳايو ويو هو ته، هُن هڪدم چيو ته: “منهنجي ڏاڙهي ٺاهڻ جو بندوبست ڪريو. مان پنهنجي محبوب سان ملڻ پيو وڃان. اُن کي خوبصورت شيون وٺنديون آهن. منهنجي چهري تي ڏاڙهي ڏسي متان فرشتا ڪٿي پلجي مون کي مُلوسمجهي ويهن ۽ مون سان مُلن وارو ورتاءُ ڪن!”

سج وڏو ڏوهاري آ،
 روز ازل کان پڪڙيو ويو آ،
 زنجيرن ۾ جڪڙيو ويو آ،
 ڳولي ڳولي ماريو ويو آ،
 ڪڏهين زهر پياريو ويو آ،
 ڪڏهين قاهيءَ چاڙهيو ويو آ،
 تيل ڪڙهائيءَ ڪاڙهيو ويو آ،
 گهاڙي ۾ پيڙايو ويو آ،
 چوٽيءَ تان اُچلايو ويو آ،
 ها پر پوءِ به انهيءَ جي ساڳي
 رهندي آئي ريت اڀاڳي!
 جنهن جي مَن ۾ ڪات هڻي ٿو،
 تنهن جو سارو چيڻ ڪڍي ٿو!

(اڀاز)

الزام لڳائيندڙن کي ٻئي ماڻهوءَ تي گند اُچلائڻ کان اڳ پنهنجي جيءَ ۾ جهاتي پائڻ گهرجي. هيءَ ته هڪ اهڙو مثال ٿيو، جنهن ۾ هڪ مينهن ڪنهن ڳئونءَ کي چيو: “هل ٿي ڳئون هل، تنهنجو پيچ ڪارو!” ٻئي جي پڳ ۾ هٿ وجهڻ کان اڳ اهڙن ماڻهن کي اها ڳالهه چڱيءَ طرح ذهن نشين ڪرڻ گهرجي ته سندن پنهنجي پڳڙي پٺ ڏوڙ تي سگهي ٿي.

ڪالهه منهنجو اندو پاڙيسري،
 سج کي بچو ڏيئي، چوڻ لڳو،
 جيڪڏهن مان ڏسي نٿو سگهان،
 ته پوءِ تون چمڪين ڇو ٿو!

(اڀاز)

بهر حال، اسين علم دوست ماڻهو آهيون، تنهنڪري اسين اهو معاملو سنڌي عوام جي عدالت ۾ پيش ٿا ڪريون ۽ عوام تي چڙيون ٿا ته اهي نياڻ ڪن. ڇاڪاڻ ته اسان جو انهيءَ اصول ۾ پختو ويساهه آهي ته عوام ئي گُل مڃڻ اختيار آهي. سنڌي عوام جو فرض بيهي ٿو ته اهي سنڌ ۽ سنڌي سماج جي هُوڙهين، مت ماريلن کي عوامي ڪٽهڙي ۾ بيهارن، بنا رياءَ جي مٿن جرح ڪن. فيصلو عوام کي ڪرڻو آهي ته سنڌي سماج لاءِ هاجيڪار ڪير آهي. سنڌ ڌرتيءَ ۽ سنڌي عوام جي سڀوا، هڪ بي لوٽ خادم وانگر ڪنهن ڪئي آهي؟ اسان پنهنجو امين سڃاڻ ۽ ساڃاهه وند سنڌي عوام کي چونڊيو آهي.

رڪارڊ جي درستگيءَ لاءِ پاڻ لڳل الزامن جي طويل فهرست مان چند اهم نوعيت جا الزام چونڊ ڪري، انهن جو جواب علمي انداز ۾ الڳ الڳ مضمونن جي صورت ۾ ڏيڻ جي هڪ نمائڻي ڪوشش ڪريون ٿا. مضمونن جي ستا هن ريت آهي:

- 1_ ارتقا جو نئون جنم.
- 2_ جڙ-واد: هڪ انسان دوست سماجي نظريو.
- 3_ ماڻهو جديد نظريا چوڻ قبولين ٿا؟
- 4_ تهذيب، تمدني قدر ۽ مذهب.
- 5_ سيڪيولرزم ۽ عقليت پسندي

1_ ارتقا جو نئون جنم

اها 1987ع جي گرمين جي ڳالهه آهي. آمريڪي سپريم ڪورٽ اندر به طبعا هڪٻئي جي آمهون سامهون هئا، هڪ طبقو پادربن جو هو ۽ ٻيو سائنسي سوچ رکندڙ. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ جهڳڙو به عجيب نوعيت جو هو. يعني، ارتقا درست آهي يا تخليق! پادربن جو ٿولو جيڪو پاڻ کي تخليقي يا ”فطري سائنس“ جو حامي چورائي رهيو هو سو انهيءَ ڳالهه جي حق ۾ هو ته، ”اڄ کان چند هزار ورهيه اڳ خدا تعاليٰ هيءَ ڌرتي تخليق ڪئي هئي ۽ انهيءَ تي حياتي پڻ.“ جڏهن ته ٻيو گروهه سائنسي سوچ رکندڙ هو ۽ ارتقا تي بحث ڪرڻ تي چاهيائين. ان جي دعويٰ هئي ته، ”زمين ڪائنات جي درجي بدرجي وجود جنم جي سلسلي ۾ ٺهي هئي، ۽ ان تي حياتي وڌيڪ ارتقائي منزلون طئي ڪري، هاڻوڪيءَ شڪل ۾ ظاهر ٿي آهي.“

مقدمي جي ڪارروائيءَ دوران ٻنهي طبقن پنهنجا پنهنجا مؤقف پيش ڪيا، ٻنهي ڌرين پنهنجيءَ پنهنجيءَ ڳالهه کي صحيح ۽ سچ ثابت ڪرڻ لاءِ دليل ڏنا. ٻنهي ڌرين کي ٻُڌڻ کانپوءِ عدالت عاليه ٻن جي پيٽ ۾ ستن ووٽن جي اڪثريت سان ارتقا جي حق ۾ فيصلو ڏنو ۽ گڏوگڏ اهو حڪم پڻ صادر فرمايو ته، ”جن بيلڪ اسڪولن ۾ ارتقائي سائنس پڙهائي وڃي ٿي، اُتي تخليقي نظريو نه پڙهائيو

ويجي ۽ جتي ارتقائي سائنس نٿي پڙهائي وڃي، اُتي انهيءَ جي پڙهائيءَ جو بندوبست ڪيو وڃي. ”يعني ڪائنات جي وجود جي سلسلي ۾ مذهب ۽ سائنس کي قطعي طور تي جدا جدا ڪيو ويو. انهيءَ فيصلي تي ارتقا جي حامين جي سرهائي هڪ فطري ڳالهه هئي. پٿرايل بوتن (Fossils) بابت ڄاڻ رکندڙ جڳ مشهور ماهر اسٽيفن جي۔ گولڊ چيو ته ”ڪيل ختم ٿي چڪو. ميدان هاڻي اسان جي هٿ ۾ آهي.“ هڪ ٻئي ماهر چيو ته، ”تخليقات جا حامي هاڻي اسڪولن ۾ ارتقا سان گڏ تخليق جي موضوع تي بحث ڪرڻ لاءِ اُستادن کي مجبور ڪري نه سگهندا.“

تخليقات جي حامين تي انهيءَ فيصلي جو ڪهڙو اثر ٿيو؟ اچو ته ڄاڻوونون. اُنهن جي فاضل وڪيل پنهنجن خيالن جو اظهار ڪندي چيو ته، ”تخليقات اڃا مٿي نه آهي. اُها زندهه آهي ۽ انهيءَ جي تدريس جا موقعا اڃا به ايتراڻي روشن آهن، جيترا اڳي هئا.“ هڪ ٻئي حاميءَ چيو ته، ”اهو ته فقط ڪورٽ جو فيصلو آهي، اسين شڪت ٿي ٻيهر عدالت جو در ڪٽڪائينداسين. ۽ اسان کي پڪ آهي ته انهيءَ پيري اسين سٺيءَ اڪثريت سان ڪيس کٽنداسون، ڇو ته ڪورٽ سڳوريءَ تخليقي نظريي تي پابندي فقط اسڪول لاءِ وڌي آهي ۽ سا به اُتي. جتي ارتقا جي تعليم ڏني وڃي ٿي، پر پبلشرن کي انهيءَ بابت ڪتاب ڇاپڻ کان جهليو نه ويو آهي. تخليقات جي پرچار تي بندش نه وڌي ويئي آهي. ارتقا جي هيءَ جيت محض وقتي آهي.“ جيڪي ماڻهو وڃندا هئا، يعني نه ته ڪتر مذهبي ۽ نه ئي ارتقا کي حرف آخر سمجهندڙ تن جو رايو هو ته، ”انهيءَ فيصلي کان پوءِ اُستادن کي انهيءَ ڳالهه جو موقعو ملندو ته اُهي وڌ ۾ وڌ جديد نظرين ۽ علمي موضوعن کان پنهنجن شاگردن کي آگاهه ڪري سگهندا ۽ اهڙيءَ ريت آزادانه بحث مباحثي لاءِ هڪ نئون ميدان جڙي پوندو.“ ڪيس ته خير پنهنجيءَ پڄاڻيءَ تي پهتو، پر جهڳڙو نه نريو. اچو ته ڏسون ته ان جي شروعات ڪيئن ٿي هئي؟

1925ع ۾ ارتقائي نظريي کي آمريڪا جي نصابي ڪتابن ۾ شامل ڪيو ويو ۽ اُتان ئي هن نظرياتي جهيڙي جي شروعات ٿي. هاڻي اچو ته هڪ نظر انهيءَ نظريي تي وجهون ۽ ڏسون ته انهيءَ ۾ آخر اُها ڪهڙي ڳالهه هئي، جيڪا جهڳڙي جو ڪارڻ بڻي؟

ارتقا جي لفظي معنيٰ آهي ”ڏاڪي به ڏاڪي قدرتي ترقي، واڌ يا اوسر.“ انگريزيءَ ۾ ان کي Evolution چئبو آهي. هن نظريي موجب، ”هن ڌرتيءَ تي موجود سمورا ٻوٽا ۽ جانور هڪ ڊگهي ارتقائي عمل مان گذري موجوده حالت ۾ پهتا آهن. زندگيءَ جو

اوائلي روپ فقط هڪ سادو گهرڙو (Cell) آهي. ”اهڙو نظريو سڀ کان پهرين هڪ فرانسيسي سائنسدان لامارڪ (1745-1825ع) ”فلاسافي زولاجيڪا“ (Philosophia Zoologica) نالي ڪتاب ۾ پيش ڪيو هو.

لامارڪ جو اهو نظريو اڃا به ڪجهه ڪوتاهين ۽ خامين وارو هو پر پوءِ به انهيءَ تي گهڻي ڌي وٺ ٿي. آخرڪار انگريز سائنسدان چارلس ڊارون (1809-1888) پنهنجي وسيع مشاهدي ۽ عظيم الشان تحقيق کان پوءِ 1859ع ۾ پنهنجي جڳ مشهور تصنيف ”نسلن جو پڻڻ-پٽياد“ (The Origin of Species) نالي ڪتاب ۾ باقائدي طور اهو خيال ڏنو ته، ”ڪائنات ۾ موجود هر شيءِ ۾ ارتقا ٿي آهي.“ ڊارون (Darwin) پهريون ڀيرو چئن لفظن ۾ انهيءَ خيال کي رد ڪري ڇڏيو ته هيءَ دنيا ڪنهن مخصوص تخليق جو نتيجو آهي، يا هن ڪائنات ۽ ان ۾ موجود سڀني شين کي خلقيندڙ ڪائي مافوق الفطرت هستي (Metaphysical Entity) آهي. ڊارون تمام سادن لفظن ۾ چيو آهي ته، ”انسان سميت هن سنسار ۾ موجود هر هڪ شيءِ ان ڊگهي ارتقائي عمل جو نتيجو آهي، جيڪو سنسار ۾ اول کان وٺي روان ڊوان آهي.“ هن چيو ته، ”انسان به ان ارتقائي عمل ذريعي سادن جانورن منجهان ڦٽي نڪتو آهي.“ اهو نظريو پادرين جي ڪئمپ تي جڙ ته سائنسدانن پاران اڇلايل ٻه ٽي ڪريو ڊارون جو اهو انڪشاف مقدس انجيل جي ”خصوصي تخليق واري نظريي“ (The Theory of Special Creation) جي بلڪل اُبتڙ هو. جنهن مذهبي حلقن ۾ جڙ ته مٽڻ مچائي ڏنو. اها ڳالهه اشرف المخلوقات حضرت انسان جي شان ۾ گستاخيءَ برابر هئي. ظاهر آهي ته اهڙيءَ مهان، اوچي ۽ عاليشان هستيءَ جي شان ۾ ايڏي وڏي گستاخي ڪيئن ٿي برداشت ٿي سگهي؟

سگمنڊ فرائڊ هڪ هنڌ لکي ٿو ته، ”تاريخ ۾ سائنس هٿان، ٻه دفعا مذهب جي رُسوائي ٿي آهي، پهريون ڀيرو ان وقت جڏهن اهو معلوم ٿيو ته زمين ڪائنات جو مرڪز نه پر ڪائناتي نظام ۾ رڳو هڪ ٽپڪي مثال آهي، ۽ ٻيو ڀيرو ان وقت جڏهن علم حياتيات (Biology) انسان کي سندس خصوصي تخليق جي وقار يا عظمت کان محروم ڪري، عالم حيوانات (Animal Kingdom) منجهان سندس ابتدا ڏانهن ڌڪي ڇڏيو.“

سوئيڊن جي مشهور اسڪالر ۽ نباتاتي سائنسدان گئرولس لينيئس (1707-1778ع) Carolus Linnaeus پنهنجي جڳ مشهور تحقيقي ڪم ”عالم حيوانات جي درجي بندي“ ۾ انسان کي به شامل ڪيو ۽ کيس Homo

Sapiens جو نالو ڏنائين. اينگلس (Engels) پنهنجي ڪتاب (Origin of Family, Private Property and State) ۾ لکيو آهي ته، ”انسان پاڻ کي پاڻ ئي انسان بڻايو آهي.“

ڊارون جي انهيءَ متي (Theory) ظاهر ٿيڻ کان پوءِ پادري ان سائنسي دريافت تي اعتراض ڪيا، الزام مڙهڻ شروع ڪيا ۽ هميشه وانگي هن نئين سائنسي تخليق ۽ دريافت تي به ڪُفر جون فتوائون جاري ڪيون. سائنس خلاف اعلان جنگ ڪيو ويو! دراصل ارتقا جي متي کي مڃڻ سان ان آسماني ڏاهپ (Divine Intelligence) جي نفی پئي ٿي. جنهن موجب هر جاندار کي سندس خاص ماحول مطابق گهڙي ناهي موڪليو ويو هو. همراه ذاتياتي انا (Species Egoism) جي ڪوڙي شان ۽ احساس ۾ قاتل هئڻ ڪري، پنهنجي اکين تي انڌ-وشواس جي پتي چاڙهي ويهي رهيا، ۽ حقيقت جي ڪوڙي گوريءَ کي هضم ڪري نه سگهيا. مسئلو ايڏو ته گنڀير ۽ پڻيٽ پڙڪائيندڙ ٿي پيو جيڏو ڪو پرنسيڪس جي انهيءَ سائنسي انڪشاف (1543) ته، ”ترتي هن ڪائنات جو مرڪز ناهي، پر اها ته سورج منڊل جو هڪ ننڍڙو ۽ خسيس گرھ آهي!“ مهل ٿيو هو.

يونان جي تباهيءَ کانپوءِ رومي سلطنت وجود ۾ آئي ته ان تي پادري جي گرفت مضبوط هئي. رومن ڪليسا جو ڏاڪو هر شيءِ تي ڄميل هو ان وقت ئي عيسائيت جي سکيا هيٺ ”زندگيءَ جي خصوصي تخليق جو نظريو“ دنيا کي ڏنو ويو. هن نظريي مطابق: ”خدا تعاليٰ هيءَ ڪائنات فقط ڇهن ڏينهن ۾ جوڙي راس ڪئي. ان ئي عرصي دوران هن پوٽن ۽ جانورن جون سموريون جنسون هڪ ئي سنڌ ۾ تخليق ڪري ورتيون، ۽ ستين ڏينهن پاڻ وڃي آرام ڪيائين. ان وقت کان وٺي اڄ ڏينهن تائين هيءَ ڪائنات ايئن ئي هلي رهي آهي، نه ڪا انهيءَ ۾ بنيادي تبديلي آئي آهي ۽ نه ئي ڪا وڏي ترقي. البت انهيءَ جي اصلوڪين حد کان ٻاهر جيڪي ڪجهه تبديليون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون، سي درحقيقت سڀ شيطاني شعبداءِ آهن، جن کان پادري جي بقول هر خدا پرست کي پناهه جي دعا پئڻ گهرجي ۽ ان کي مڃڻ کان پرهيز ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن ڪنهن به شخص پادري جي انهيءَ منطق خلاف پڙڪ به ٻاهر ٿي ڪڍي ته ان کي ”ڪافر“، ”مُلهڏ“، ”دهرئي“، ”جادوگر“ ۽ ”بدعتي“ جي لقب سان نوازي، کيس ڪهايو ٿي ويو.

ساڳيءَ طرح 1859ع ۾ ڊارون جي ڪتاب ”نسلن جا بڻ بڻياد“ (The Origin of Species) ڇپجڻ کان پوءِ پادري طرفان ان تي واويلا مچائڻ جو

طرفان پيش ڪيل زبردست ارتقائي ثبوتن، عوام کان ارتقا جو مکيه متوڪاميابيءَ سان مڃرايو.

ارتقا جي مخالفن هروڀرو انهيءَ کي ذاتي انا جو مسئلو بڻايو ۽ دنيا جي ڪُنڊ ڪُڙڇ مان ڪهي، گڏجي، هڪ پليٽ فارم تي اچي مڙيا. 1935ع ۾ ”رليجن ائنڊ سائنس – ائسوسيئيشن“ (Religion and Science Association) جي نالي سان باضابطه طور تي هُو پهرين پيرو هڪ متحده سطح تي گڏ ٿيا. اهو گروهه پهرين ”تخليقي سائنس گروپ“ (Creative Science Group) هو. ان کان صرف ٽي سال پوءِ هڪ ٻيو گروهه ”ڪري ايشن ڊي لوگاس سوسائٽيءَ“ (Creation De Logos Society) جي نالي سان ميدان ۾ آيو. جيتوڻيڪ انهن تنظيمن جا نالا سائنس سان لاڳاپيل هئا، پر پوءِ به هو الهام ۽ روحانيت ۽ اهڙن ٻين مذهبي قدرن يا علمن کي قابل قبول سمجهندا هئا ۽ مذهب کان علاوه هر شيءِ، مثال طور سائنس، ماديت ۽ جديديت کي ”شيطاني قوتن جو ڪرشمو“ سمجهندا هئا.

موقعي جي مناسبت سان آڳاٽي زماني جو اهڙو هڪ واقعو ياد اچي ٿو ته ڪنهن زماني ۾ ڪجهه مذهبي ڏاها انهيءَ معاملي تي خيالن جي ڏي وٺ ڪري رهيا هئا ته گهوڙي جي وات ۾ ڪيترا ڏند ٿيندا آهن؟ بحث ۾ گرما گرمي ٿيندي ويئي، ڪنهن ڪجهه چيو ته ڪنهن ڪجهه ايتري ۾ هڪ نوجوان اتان اچي لانگهائو ٿيو ۽ همراهن کي مَنجهيل ڏسي، معاملي جي نوعيت بابت ڪانئن پڇيائين، ۽ پوءِ صلاح ڏنائين ته، ”ڇو نه گهوڙي جو وات کولي ڏند ڳڻي وٺجن؟ مسئلو پاڻهي نبري ويندو!“ فلسفين جو اهو ٻڌو ته ڪين باهه وٺي ويئي ۽ اُن نوجوان کي ماري ماري اڏي مٽوڪري ڇڏيائون ۽ چوڻ لڳا ته، ”هن ڪافر کي ته ڏسو مذهب ۽ فقه کي ڇڏي شيطان جو عقلي رستو اختيار ڪيو اٿس!“

بهر حال، مٿي ذڪر ڪيل ٻنهي گروهن پنهنجيءَ ڀر ۾ ارتقا خلاف ثبوت ڳولڻ شروع ڪيا. 1968ع ۾ ڪين سندن پيمانن ۾ ڪجهه اهڙا ثبوت ملي ويا، جن جي آڌار تي سندن خيال موجب اهي ارتقا کي غلط ثابت ڪري پئي سگهيا. آمريڪي سپريم ڪورٽ ۾ دعويٰ داخل ڪيائون ته، ”پبلڪ اسڪولن ۾ ڏني ويندڙ ارتقا جي تعليم غلط، غير قانوني ۽ مذهب خلاف آهي.“ عدالت ٻنهي ڌرين جا دليل ٻڌا، ۽ سندن پاران پيش ڪيل ثبوتن جي چنڊ چاڻ ڪرڻ کانپوءِ ارتقا جي حق ۾ فيصلو ڏئي ڇڏيو. ارتقا جي مخالفن طرفان پيش ڪيل شهادتون غير حقيقي، غير عقلي، غير سائنسي ۽ اڻ پوريون هيون ۽ ايئن سندن پهرين پرڀور حملو زائل ٿي ويو.

انهيءَ فيصلي تخليقن جي سوچ ۾ وڏو ڦيرو آندو. پوءِ هنن لفظ “سائنس” کي وڌ ۾ وڌ استعمال ڪرڻ شروع ڪيو. نه صرف ايترو پر انهيءَ کي يعني سائنس کي پنهنجي مطلب ۽ مفاد جو مفهوم ڏنائون. هر مذهبي ڳالهه کي سائنسي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائون ۽ هر سائنسي حقيقت کي مذهب جو لبادو پهرايائون. هنن انهيءَ اٽڪل بازيءَ جو پرپور فائدو ورتو. همراهن مطالبو ڪرڻ شروع ڪيو ته زمين جي تخليق بابت بائبل ۾ بيان ڪيل آڪائيءَ کي سائنسي تعليم ۾ شامل ڪيو وڃي. مذهبي نظرين جو پرچار ارتقا سان گڏوگڏ ڪيو وڃي. وغيره وغيره. ۽ ٻيو پرپور واڙ اهو ڪيائون جو چيائون ته ارتقائي متي ۾ پيش ڪيل سڀئي ڪڙيون مڪمل طرح هڪٻئي سان ٺهڪندڙ نه آهن، بلڪ اهي ٽٽل ڪڙيون آهن ۽ سائنسي بنيادن تي پورو نٿيون بيهن. انهيءَ پوئين “دليل” البت ارتقا جي حامين کي جهنجوڙي وڌو ۽ همراهه اڄ ڏينهن تائين انهيءَ سلسلي ۾ منجهيل پر ساڳئي وقت گم ٿيل ڪڙين کي ملائڻ لاءِ ڪوششن ۾ جُنبيل آهن ۽ پرپور طرح سان جاکوڙ ڪري رهيا آهن ته انهيءَ مامري جي تهه تائين ڪيئن پهچجي. انهيءَ سلسلي ۾ هنن ڪوڙ سارا ثبوت ڳولي لڌا آهن. تازه ترين اطلاع آهن ته ڪين اها وڃايل ڪڙي ملي آهي، جا گذريل 30 جولاءِ 95ع تي بي بي سي ٽيليويزن تان هڪ خبر طور ٽيلي ڪاسٽ به ٿي هئي، ته هڪ آمريڪي يونيورسٽيءَ جي پروفيسر دعويٰ ڪئي ته هن ڏکڻ آفريڪا ۾ جوهانسبرگ ويجهو غارن ۾ هڪ 30 ملين (تي ڪروڙ) سال پراڻي انساني جسم جو پٿر ايل بوتو (Fossil) لڌو آهي، جيڪو بن مانس (Ape) ۽ انسان جي وچ ۾ گهڙيل ڪڙيءَ کي ملائي ٿو. انهيءَ پروفيسر دعويٰ ڪئي ته هاڻي هو انهيءَ قابل ٿي ويو آهي ته انساني ارتقا جي سڀني ڪڙين کي سهيڙي مڪمل ڪري سگهي. اُن کان اڳ 29 جولاءِ 1994ع تي بي بي سي ريڊيو پنهنجي اردو سائنسي پروگرام ۾ ٻڌايو هو ته ايتوپيا مان 44 ملين سال پراڻي انسان جا پٿر ايل بوتو مليا آهن. هن سلسلي ۾ ڏينهنون ڏينهن اسان جي معلومات ۾ واڌ ايندي رهي ٿي ۽ نئين کوجنائن جون خبرون اخبارن، ريڊيو ۽ ٽي ويءَ ذريعي اسان تائين پهچنديون رهن ٿيون.

ڪجهه سال اڳ برطانيا جي ارتقائي ماهر عورت، ايلين مارگن، وڏيءَ جاکوڙ ۽ تحقيق کان پوءِ انسان جي ارتقا بابت هڪ ڪتاب “عورت جي پيدائش” (Descent of Woman) لکيو آهي. سندس لکڻيءَ، دليلن ۽ پيش ڪيل سائنسي حقيقتن ۾ وڏي صداقت نظر اچي ٿي. هن انسان جي ارتقائي ڪهاڻيءَ جون گم ٿيل ڪڙيون، سائنسي، حقيقي ۽ منطقي دليلن سان اهڙي نموني ته ملايون

آهن، جو اها ذري گهت مڪمل ٿي پئي آهي. سندس پيش ڪيل خيال وڌ ۾ وڌ معقول، منطقي ۽ حقيقت ۽ سائنس جي وڌيڪ ويجهو لڳن ٿا.

جين پال سارٽري (Jean Paul Sartre) پنهنجي ڪتاب (Being and Nothingness) ۾ لکي ٿو ته، ”انسان جي عظمت انهيءَ راز ۾ لڪل آهي ته هو نامڪمل آهي ۽ پنهنجي نامڪمل هئڻ جو شعور به رکي ٿو. اها ئي ڳالهه ڪيس مجبور ڪري ٿي ته هو مستقل طور تي پنهنجي تڪميل جي جدوجهد ۾ پنهنجي عقل پسند تحقيق جاري رکي ٿو.“

خصوصي تخليق واري نظريي جا حامي دعويٰ ڪن ٿا ته ڌرتي 6000 کان 7000 ق.م ورهيه پراڻي آهي ۽ جڏهن زمين پيدا ڪئي وئي ته ان تي مڙني قسمن جي مخلوقات پڻ جيئن جي تيئن ۽ ساڳئي وقت موجود هئي، ٻوٽا، وڻ، گل، ميوا، درياھ، آبشار، سمنڊ، جبل، ميدان، انسان، حيوان، پکي پڪڙ ۽ جيت جڻيا وغيره سڀ انهيءَ ساڳيءَ حالت ۾ هئا، جيئن اهي اڄ آهن، انهن ۾ ڪوبه ارتقائي عمل نه ٿيو آهي. ايتريءَ مدت تائين رست جي باوجود وتن سڄيءَ پنهنجيءَ تخليق واريءَ ڳالهه کي ثابت ڪرڻ لاءِ ڪوبه نوس ثبوت نه هو، جيڪو هو پيش ڪري سگهن.

1650ع ۾ آئرلنڊ جي آرچ بيشپ جيمز اشر (James Usher) ڊاڪٽر لائٽ فوٽ (Dr John Light Foot) جيڪو ڪيمبرج يونيورسٽي، انگلنڊ، جو وائس چانسلر به رهي چڪو آهي، تنهن چيو ته، ”هن ڌرتيءَ تي پهريون انسان جولين ڪئلينڊر موجب 4004 سال اڳ 23 آڪٽوبر صبح جو نائين بجي، جمعي جي ڏينهن مسو پوٽيما (عراق) ۾ ڄائو هو.“ جمعي جي ڏينهن تي سندس زور انهي ڪري هو، ڇاڪاڻ ته عيسائي عقيدتي موجب هيءَ ڪائنات جوڙڻ کان پوءِ ستين ڏينهن يعني چنڇر جي ڏينهن خدا تعاليٰ آرام ڪيو هو. ان ڏينهن ڪابه تخليق نه ڪئي هئائين، ڇو ته ڇهن ڏينهن ۾ ڪائنات مڪمل طرح سان تخليق ٿي چڪي هئي ۽ انسان انهيءَ سلسلي جي آخري تخليق هئي.

انگلستان جي آرچ بيشپ سينٽ آگسٽين (St: Augustine) ڇهين صديءَ عيسوي ۾ پنهنجي ڪتاب ”خدا جو گهر“ ۾ ڪائنات جي پيدائش جو عرصو پنج هزار ورهيه قبل مسيح طئي ڪيو هو. جڏهن ڪانس ڪنهن پڇيو ته، ”جيڪڏهن ڪائنات جي تخليق فقط پنج هزار سال پراڻي آهي ته پوءِ خدا تعاليٰ جيڪو هميشه کان موجود آهي، ڪائنات ٺاهڻ کان اڳ ۾ ڇا ڪري رهيو هو؟“ انهيءَ جي جواب ۾ هن ورائيو ته، ”وقت ڪائنات جي صفت آهي، تنهن ڪري ان جي تخليق

کان اڳ وقت جو وجود ئي نه هو. خدا تعاليٰ انهيءَ عرصي ۾ تو جهڙن منافق ماڻهن لاءِ جيڪي اهڙي قسم جا گستاخانہ سوال ڪن ٿا، جهنم ٺاهي رهيو هو.”

سي اي ايمر جوڊس تخليقي نظريي بابت لکي ٿو ته، “اڄ انهيءَ نظريي کي پنهنجي موجوده شڪل ۾ قبول ڪرڻ کان جيڪا شيءِ جهلي ٿي، سا آهي هميشه کان وٺي موجود رهندڙاها شهادت ته في الحقيقت ڪيترين ئي جنسون پنهنجي جسماني بناوت جي حد تائين، پنهنجي ئي طرح جي ڪيترين ئي جنسن کان درجي - وار ارتقا ڪري وجود ۾ آيون.”

ارتقا جا حامي انهيءَ سلسلي ۾ چون ٿا ته مختلف قسم جي مخلوقات جا هٿ آيل انيڪ پٿرايل ڍانچا (Fossils) لڳاتار بدلجندڙ دنيا، زمين، بدلجندڙ موسم، زمين اندر لڪل ڪوئلي، تيل ۽ گئس جا ذخير، ٻي معدنيات، ڌاتو وغيره، اهي سڀئي محض چند هزار سالن جا نٿا ٿي سگهن. انهن لاءِ اربين سالن جو عرصو گهريل آهي. بائبل جي ڳالهه ڪڏهن به سائنس نٿي ٿي سگهي، ڇو ته سائنس رڳو عقيدتي بجاءِ نوس حقيقتن ۽ تجربن تي ٻڌل علم آهي. اهو انساني شعور جي باڪ ڦٽڻ کان وٺي هيل تائين جي انيڪ ڏاهن ۽ ڪاهوڙين جي ڪيل مشاهدن ۽ تجربن جو نچوڙ آهي، اها ڪنهن واحد فرد جي ڪاوش جو نتيجو ڪونهي پر انهيءَ ۾ هر ڳالهه کي عقل، شعور ۽ تجربن جي ڪسوٽيءَ تي پرکيو وڃي ٿو. جيڪڏهن بائبل جي ڳالهه کي مڃجي به ڪٿي، ته به انهيءَ سان مسئلو حل نه ٿو ٿئي. اتلوان مسئلا اُٿي ٿا پون. سائنس جي ڪيل تحقيقن ۽ تجربن کي رڳو عقيدتي جي بنياد تي رد نٿو ڪري سگهجي، بلڪ تحقيقن ۽ تجربن ته مڙڳو عقيدتي جي بنياد تي ٻڌل ڪيترين ئي ڳالهين کي نسورو ڪوڙ ثابت ڪيو آهي. هونئن به سائنس ڪنهن به ڳالهه کي حرف آخر نٿي سمجهي، ان ۾ ترميم جي گنجائش بهرحال موجود آهي. تجربن جي آڌار تي سائنس اڄ جي اڻپوريءَ ڳالهه کي سڀاڻ پورو بيان ڪري سگهي ٿي، ۽ اڄ جو سچ سڀاڻ ڪوڙ به ثابت ٿي سگهي ٿو. سائنس ڪنهن ڳالهه کي انا جو مسئلو بنا ٿي يا ڪفر جون فتوائون جاري ڪرڻ بدران صحيح مشاهدي ۽ تجربن جي مدد سان ترقيءَ جي راهن تي ثابت قدميءَ سان گامزن آهي. علم جي دائري کي وسعت ڏيئي رهي آهي، حياتيءَ ۽ ڪائنات کي نوان رنگ ۽ ڍنگ ڏيڻ سان گڏوگڏ انساني زندگيءَ کي پڻ بدلائي ۽ رچائي رهي آهي.

تخليقات جا حامي جيڪڏهن ٿورو به حقيقت پسنديءَ کان ڪم وٺن ها ۽ عقلي بنيادن تي معاملي جي ته تائين پهچڻ جي جستجو ڪن ها، ته هوند اهڙي ڳنڍيل صورتحال پيدا ٿئي ٿي نه ها! پر انهن هر پيري اها ئي ٻاراڻي روش اختيار

ڪئي ۽ ڪٽرپٽي جو سهارو ورتائون. ضد ڪري ويهي رهيا ته، ”بائبل صرف ۽ صرف سچو سچ آهي ۽ انهيءَ تي تنقيد نٿي ڪري سگهجي. انهيءَ ۾ جيڪو ڪجهه به لکيل آهي، تنهن کي اڪيون پوري، بنا چُون چرا جي مڃڻ گهرجي. بائبل خدا جو مقدس ڪلام آهي ۽ تنهنڪري هر قسم جي تنقيد کان بالاتر آهي.“ پادرين انهيءَ سوچ کي ”نئين سائنس“ جو نالو ڏنو ۽ ماڻهن لاءِ فتويٰ جاري ڪيائون ته، ”بائبل کي لفظ به لفظ سچ مڃيو وڃي، سڀني ڳالهين، لفظن، معروضي حقيقتن کي انهيءَ ئي ڪسوٽيءَ تي پرکيو وڃي.“ جيڪڏهن ڪائي ڳالهه يا مسئلو سائنسي نقطي نظر کان ڪٿي صحيح چو نه هجي پر ان جو ذڪر بائبل ۾ نه آهي، ته سندن مؤقف هو ته، ”اها صحيح ڳالهه وڃي جهنم ۾ پوي۔ اسان جو انهيءَ سان ڪهڙو واسطو!“

جواهر لال نهرو انهيءَ معاملي کي هيئن ٿو بيان ڪري ته، ”قديم زماني کان وٺي اڄ ڏينهن تائين ڪجهه ماڻهو ڪائنات بابت عجيب ۽ غريب قسم جا شوشا اُتاريندا رهندا آيا آهن ته جيئن موجوده انفرادي ۽ اجتماعي سماجي مسئلن کان عام ماڻهن جو ڌيان هٽايو وڃي ۽ جڏهن اهي ڪائنات جي اهڙي الجھيل ڳڻتيءَ کي سلجھائڻ ۾ ناڪام ٿين، تڏهن مايوس ٿي بي عملي ۽ آرام پسنديءَ ۾ مبتلا ٿي ويندا آهن يا پنهنجي تسڪين لاءِ ڪوئي الهامي عقيدو اختيار ڪري وٺن ٿا. ان ريت انسان عقلي ۽ علمي سوچ ترڪ ڪري بي عقليءَ، توهم پرستيءَ، نامعقول ۽ غير منصفاتي تعصب جي اوڙاهه ۾ وڃي پناهه وٺي ٿو.“

پنهنجي عظيم تصنيف ”ڊسڪوري آف انڊيا“ ۾ جواهر لال نهرو لکي ٿو ته، ”جڏهن آئون هن وشال ڪائنات تي نظر وجهان ٿو ته مون کي اڪثر پراسرار راز ۽ اڻڄاتل گهراين جو احساس ٿئي ٿو. دل بي اختيار چاهي ٿي ته جيستائين ٿي سگهي، انهن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريان ۽ انهن اسرارن کان واقفيت حاصل ڪريان. ان وقت انهيءَ کي حاصل ڪرڻ لاءِ منهنجي اڳيان فقط هڪ ئي رستو هوندو آهي ۽ اهو آهي، سائنس جو طريقو.“

ڪئليفورنيا رياست جي علائقي سانتي ۾ تخليق جي حامين ”انسٽيٽيوٽ فار ڪري ايشن ريسرچ“ (Institute For Creation Research) نالي هڪ ادارو برپا ڪيو آهي، جيڪو ڪرسچن هيريٽيج ڪاليج سان لاڳاپيل آهي. هن اداري ۾ لائبريري، عجائب گھر وغيره به آهن، جتي تخليقات جا نوان ۽ پراڻا حامي اچي گڏ ٿيندا آهن ۽ تربيت حاصل ڪندا آهن. هيءَ ادارو پڙهڻ پڙهائڻ، لکڻ، بحث مباحثا ڪرائڻ، نوان ميمبر ٺاهڻ کان علاوه باريادوس، ميڪسيڪو ۽ ڪوريا جهڙن

ڏورانهن علائقن ڏانهن مشنري (تبليغي) پروگرام ترتيب ڏيڻ جهڙن ڪمن ۾ لڳل آهي. انهيءَ اداري (I.C.R.) جا باني ۽ هلائيندڙ هيٺي مونس ۽ ديوان گُش آهن. ٻئي اعليٰ تعليم يافته هئڻ جي باوجود ارتقا جي نظريي جا سخت مخالف آهن. گُش جو موقف آهي ته، ”جيڪڏهن ارتقا واقعي ٿي به آهي، ته پوءِ يقيناً اها ڪجهه عرصي لاءِ ٿي هوندي ۽ پوءِ بس! ان هوندي به جيڪڏهن جديد ارتقا جا حامي نوس ثبوتن سان انسان ۽ بن مانس (Ape) جي وچ واريون ڪٽيون مڪمل ڪري مون کي اُتي ڏين ته جيڪر آئون ارتقا جي حمايت ڪرڻ ۾ دير نه ڪندس.“ گُش کان جڏهن تخليقات بابت ثبوت طلب ڪيا ويا ته هن اهو چئي معاملي کي تارڻ جي ڪوشش ڪئي ته، ”اسين ته فقط انهن ڳالهين جي وضاحت ڪريون ٿا جيڪي هو (يعني سائنس جا حامي) ڪري رهيا آهن. پر انهن حقيقتن کي استعمال ڪريون ٿا، جيڪي ارتقا کي ان ٿيڻي ڳالهه ثابت ڪرڻ ۾ مددگار هجن ٿيون.“

گُش ۽ سندس ساٿي مونس جي سڀ کان وڏي خامي اها آهي ته هو ڪٽرپڻي جا عقلمند شڪار آهن. جنهنڪري عقيدتي کي گهڻو ويجهو ۽ عقل کان گهڻو دور نڪري ويا آهن. ارتقا جي نظريي جي حق ۾ لٽي پٽي وري اها عقل جي ڳالهه اٿل ۽ اڏول اچي ٿي بيهي ته جيڪڏهن ان کي في الحال ڪٽي غلط به مڃجي پر پوءِ به سائنس ۾ گهٽ ۾ گهٽ انهيءَ ڳالهه جي گنجائش موجود آهي ته نون حقيقتن جي روشنيءَ پٽاندر پُرائڻ نظرين کي سڌاري، ترميم ڪري ۽ بدلائي به سگهجي ٿو، جيئن اهي عقل جي وڌيڪ ويجهو اچن!

جيراالڊ آردسما آءِ سي آر جونئون رُڪن آهي. هن ٿورنٽومان ڊاڪٽريٽ جي سَنَد حاصل ڪئي آهي. هن جي اچڻ سان آءِ سي آر جي موقف ۾ اها نواڻ آئي آهي ته ڇو نه بائبل ۾ ذڪر ڪيل واقعن تي ”مُستند“ ڪوجنا شروع ڪجي؟ جيراالڊ آردسما پاڻ حضرت آدم عليه السلام ۽ بيبي حوا کي آسمانن مان هيٺ اُڇلائڻ واري واقعي جي شهادت هٿ ڪرڻ جي ڳولا ۾ آهي. هو چوي ٿو ته، ”عين ممڪن آهي ته حضرت آدم ۽ بيبي حوا کي جنت مان ايئن اُڇلايو ويو هجي جو اُهي ڦهڪي سان هيٺ ڪريا ٿي نه هجن! ايئن به ٿي سگهي ٿو ته کين تمام آهستي آهستي زمين تي لائو ويو هجي!“ انساني ارتقا بابت هن جو چوڻ آهي ته، ”اسين انساني موجودگيءَ لاءِ ايڏي ساري ڊگهي آکاڻي چيو ويهي گهڙيون ته ماڪيءَ جي مکين جي رائيءَ، جنهن پنهنجي پيڻ کي قتل ڪيو. هڪ مڇيءَ کي جنم ڏنو ۽ پوءِ اها مڇي خود به هڪ انساني ٻچي کي جنم ڏيئي مري ويئي!“

آءِ سي آر جي باني هيئري مورس جو پٽ جون مورس حضرت نوح عليه السلام واري طوفان جا آثار ڳولي لهڻ لاءِ جاکوڙي رهيو آهي. هُو انهيءَ سلسلي ۾ ٽيڪساس ۽ ارارات جبل وغيره جهڙن مختلف علائقن ۾ ويو ۽ حضرت نوح جي بيٺيءَ جا نشان ڳوليا. هن کي هڪ قديم پير جا نشان مليا، جنهن بابت سندس دعويٰ آهي ته اهو نشان ثابت ڪندو ته ڪنهن جڳ ۾ انسان ۽ اجگر حيوان جن کي ڊائنا سار چئڻ ٿا، هڪ ئي وقت ٻئي زمين تي موجود هئا! مورس کان علاوه ٻين انيڪ ڪاهوڙين نوح ۽ جي طوفان ۽ بيٺيءَ بابت ڪوچنا ڪئي آهي. ڪن ماڻهن وري ”عدن جي باغ“ جي ڳولا ۾ ڌرتيءَ جي ڪنڊ ڪڙڇ لٽاڙي آهي ۽ ڪيئي خيالي مفروضا پيش ڪيا اٿن. معاملو ڏينهن ڏينهن وڌيڪ ڳنڍيل ٿيندو ويو. نيٺ، 1987ع ۾ انهيءَ ڊگهي نظرياتي جنگ جو نبيرو آمريڪي سپريم ڪورٽ ارتقا جي حق ۾ فيصلو ڏيئي ڪيو! هارائيندڙ ڏُر انهيءَ فيصلي کي دل سان نه مڃيو آهي ۽ اڃا تائين پنهنجي عقيدائي روش تي بيٺل آهي. ڪورٽ جي آڏو سندن شڪست جو وڏي ۾ وڏو ڪارڻ به اهو ئي هو. جو اهي تحقيق کان وڌيڪ عقيدتي جا قائل هئا. پنهنجن خيالن بابت نوس ۽ جامع حقيقتون ۽ شهادتون گڏ ڪرڻ بدران هُنن پنهنجي سڄي توانائي ارتقا کي غير سائنسي ثابت ڪرڻ تي ضايع ڪئي. ان جي مقابلي ۾ ارتقا جي حامين پنهنجي ڪيس جو دفاع مضبوط حقيقتن جي بنياد تي ڪيو. سندن پيش ڪيل شهادتون عقلي بنيادن تي ٻڌل هيون ۽ سائنسي معيارن ۽ ماپن تي پوريون بينيون ٿي. اڃا به تخليق جا حامي پنهنجي موجوده پارٽيءَ سوچ کي ترڪ ڪري، حقيقت پسنديءَ ڏانهن ڌيان ڏين، ته جيڪر اهي ٿرت ئي انهيءَ عالم آشڪار حقيقت کي سمجهي ۽ مڃي وٺندا ته ”ارتقا جو عمل اڏول، مادي قانون پٽاندر مسلسل جاري ۽ ساري آهي.“

هاڻي اچو ته ڏسون ۽ انهيءَ ڳالهه جو ٿورو وڌيڪ جائزو وٺون ته ارتقا جي نظريي جي ڪاميابيءَ جا ڪهڙا ڪارڻ هئا:

دارون پنهنجو نظريو ڪنهن الهامي ڪتاب جي بنياد تي قائم ڪونه ڪيو هو ۽ نه ئي ڪنهن از غيبي قوت جي آشيرواد جو سهارو ورتو هئائين، پر هُن ته هڪ ئي ڌڪ ۾ ٻنهي جي وجود کان انڪار ڪيو هو. هُن روايتي ۽ دقيانوسي خيالن کي ٽڏي، پنهنجي سوچ کي سائنس جي اتل اصولن پٽاندر ترتيب ڏنو. هن پنهنجي نظريي جوڙڻ ۾ ٽيهه سالن جو ذاتي مشاهدو ۽ تجربو شامل ڪيو هو. هُن دنيا جي مختلف ڪنڊن جي مختلف ملڪن جو دورو ڪيو هو. جهنگ ۽ جبل جهاڳيا هئا، سمونڊ لٽاڙيا هئا، ميدانن، بيابانن ۽ ريگستانن جي خاڪ ڦلهوري هئي، پانت پانت جا ٻوٽا،

وڻ، انسان، حيوان وغيره پنهنجي مشاهدي ۽ مطالعي ۾ آندا هئا. هن علم حياتيات، علم حيوانات، ارضيات، اثنا تامي، فزيالاجي، ايمبريالاجي، پٿرايل بوتن جو علم يعني پئلينتالاجي ۽ انسانن متعلق علم يعني ائٿراپالاجي پڙهيا هئا. انهن تي تمام سٺي دسترس رکندو هو ۽ انهن ئي سائنس جي آڌار تي هن پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي ۾ آندل جانورن جو تقابلي اڀياس (Comparative Studies) ڪيا هئا ۽ ان سڄي پنهنجي اڀياس کي بنياد بڻائي، جاندارن ۾ هڪجهڙين ۽ اختلافن کي ڄاڻيو ۽ پرکيو انهن جي مختلف حياتياتي عملن جي چنڊ چاڻ ڪئي ۽ انهن مان حاصل ڪيل مڙني نتيجن کي سهيڙي هڪ نظريي جي روپ ۾ دنيا آڏو پڌرو ڪيائين، جنهن کي اسين سڀني ”ارتقا“ جي نالي سان ڄاڻون ٿا.

دارون سڀني شهادتن، مشاهدن ۽ گڏ ڪيل معلومات کي وڏي احتياط دانشمنديءَ ۽ سليقي منديءَ سان ترتيب ڏنو ۽ انهن جي خوب چنڊ چاڻ ڪيائين. پنهنجي ڦوهه جوانيءَ جا پنج سال لڳاتار ڏينهن ۽ راتيون جيءَ جوڪي ۾ وجهي، ”بيگل“ نالي بحري جهاز جي تختي تي هڪ ”حياتياتي ماهر“ جي حيثيت سان گذاريائين. انهيءَ طويل سامونڊي سفر ۽ کوچنا دوران کيس جيڪي به ننڍا وڏا حياتياتي اهڃاڻ ۽ نشان مليا تن جو پنهنجين اکين سان مشاهدو ڪيائين، اهي گڏ ڪيائين، روزنامچا ترتيب ڏنائين ۽ حاصل ٿيل نتيجن کي اٺلائي ڀٽلائي ڏنائين، انهن جي مختلف پهلوئن جو جائزو ورتائين ۽ انهن بابت سوچ وڀجار ڪيائين.

دارون جي پرورش سائنسي ماحول ۾ ٿي هئي، سندس پيءُ هڪ مڃيل ڊاڪٽر هو. سندس ڏاڏي ارسمس دارون ارتقا جي تشريح ۾ هڪ سال مقالو لکيو هو، جنهن جو مٿس ڳوڙهو اثر هو تنهنڪري ارتقا هن لاءِ ڪا نئين شيءِ نه هئي، البت هو انهيءَ جي ته تائين پهچڻ لاءِ ماندو هو. انهيءَ کان علاوه هو هن ڪائنات ۽ ان ۾ حياتيءَ بابت مذهبي سوچ کان پڻ پليءَ پت واقف هو. هن حياتيءَ جي ابتدا بابت انيڪ ڏاهن جا خيال ۽ سوچون پنهنجي اڀياس جو محور بڻايون هيون. هو سقراط (Socrates, Circa 469_399 B.c) بقراط، انڪسماندر (Anaximander)، ارسطو (Aristotle, 384_322 B.c)، ابيبي ڪيورس (Epicurus, 341_270 B.c)، پئٿا گورس (Phytha Goras)، لوڪريشس (Lucretius, 95_51 B.c)، کان وٺي وليمر هاروي (William Haryey 1578_1657)، ايڊورڊ ٽائسن (Adward Tyson) تائين ۽ ڪلڊيس گيلين (Cladius Galen Circa 200_130 B.c)، ليونارڊو -ڊا-ونچي (Leonardo_da_Vinci)، شوڪر

(N.Hart Soecker), آندري ويزيلس (Andreas Vesallus 1514_1564) ۽ لامارڪ (Lamarck) تائين وارن فلاسفرن، ڏاهن، اسڪالرن ۽ سائنسدانن جي خيالن، سوچن، نظرين، مشاهدن ۽ تجربن بابت وصال آگاهي رکندو هو. هن ڪائنات ۽ ان تي حياتيءَ جي وجود بابت خيال ۽ نظريا ته انساني شعور جي باڪ ڦٽڻ سان ئي دنيا آڏو پيش ٿيندا رهيا آهن. ارتقا تي به هزارين ڏاهن پنهنجي ڏاهپ جا جوهر ڏيکاريا آهن. پر ڊارون سڀني کان گوءِ کڻي ويو. هن هر ڳالهه مادي بنيادن تي، تجربن ۽ مشاهدي جي روشنيءَ ۾ پيش ڪئي. هن ارتقا جي عمل کي ثابت ڪرڻ لاءِ مشاهدن، تجربن ۽ ثبوتن جو تمام جهجهو ۽ قيمتي مواد ڪنو ڪيو، جنهن مان سندس ورتل / اخذ ڪيل نتيجا وڌيڪ منطقي ۽ سائنسي هئا.

ڊارون جي پيش ڪيل مٿي جي عوام طرفان مڃتا جو اندازو انهيءَ ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته 24 نومبر 1859ع تي سندس ڪتاب ”نسلن جا پٽ پٽياد“ جيئن ئي مارڪيٽ ۾ آيو ان جو پهريون ايڊيشن پهرئين ئي ڏينهن ختم ٿي ويو. ٻيو ايڊيشن ڇاپڻ کان اڳوڻي ئي سوڻجي (Book ٿي) ويو. ڊارون جي پنهنجي حياتيءَ ۾ انهيءَ ڪتاب جا ڇهه ڇاپا (Editions) ڇپجي چڪا هئا، جيڪي هٿو هٿ وڪامجي ويا. اڄ انهيءَ ڪتاب جو ٽيهن (30) کان به وڌيڪ بين الاقوامي ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪو آهي. ٿامس هڪسلي (T.H.Huxley, 1825_1895) ڊارون جو اهو ڪتاب پڙهي چيو ته، ”اسين ڪيڏا نه احمق هئاسون، اهو خيال اسان کي پهرين ڇو نه آيو؟“ ڪارل مارڪس (K.Marx) 1861ع ۾ لاسالي (Lassalle) ڏانهن لکيل هڪ خط ۾ لکيو ته، ”ڊارون جو اهو ڪتاب تمام اهم آهي ۽ تاريخ ۾ طبقاتي جدوجهد جي حوالي سان هن ڪتاب منهنجي لاءِ هڪ قدرتي ۽ سائنسي بنياد فراهم ڪيو آهي.“ ڊارون 1860ع ۾ لکيل هڪ خط ۾ پنهنجي نظريي بابت هن ريت اظهار ڪيو آهي: ”سڀني ماڻهن کي حق آهي ته اهي انسان جي تخليق کي ڪنهن هستيءَ جو ڪرشمو ڪري مڃين، مون کي انهيءَ جي پرواهه ناهي، پر منهنجي نظريي کي يڪسر رد ڪرڻ سرار بدنيتي ٿيندي.“

1871ع ۾ ڊارون جو هڪ ٻيو ڪتاب ”انسان جي پيدايش“ (Descent of Man) ڇپجي پڌرو ٿيو، جنهن ۾ هن انسان جي پٽ پٽياد ۽ ارتقا تي روشني وڌي آهي. تاريخ جي ٻين اٽل سچن وانگر دائمي ۽ آخري فتح به هن سچ جي ٿي. ڊارون جي دريافت ڪيل نظريي کي اڄ هن دنيا جو هر باشعور ماڻهو پڙهيل ڳڙهيل طبقو مڃي ٿو. اڄ حياتياتي دنيا جي ارتقا سميت انسان جي ارتقا کي تسليم ڪيو وڃي ٿو. خود ڪي مذهبي عالم سڳورا پٽ هاڻي ارتقا جي نظريي جي سچائيءَ کان

متاثر ٿي اُن کي مڃين ٿا. ايتري قدر جو پنهنجن مقدس ڪتابن منجهان ارتقا کي ثابت ڪرڻ لاءِ دليل پيش ٿا ڪن.

هندن جا ”اُپنڀشڻ“ انهيءَ سلسلي ۾ اهم بنياد فراهم ڪن ٿا. ڪيترائي پنڊت ۽ مذهبي پيشوا اها همار هڻندي ٿڪجن ٿي نٿا ته ”ويد“ ۽ ”اُپنڀشڻ“ ئي اهي ماخذ آهن، جتان سائنس ڦٽي نڪتي آهي. ”بيٽريڊ اُپنڀشڻ“ ۽ ”منڊاڪا اُپنڀشڻ“ ته حياتيءَ جي ابتدا بابت ڪنهن ”پڳوان“ يا ڪنهن ازغيبِي قوت کي اُن جو تخليق ڪندڙ جوڙيندڙ ۽ سنڀاليندڙ نٿا سمجهن. (وڌيڪ تفصيل لاءِ ڏسجي ڪي - دامودرن K. Damodaran جو لکيل ڪتاب Man and Society in Indian Society, 1970).

ارتقا گذريل ٻن صدين کان هن دنيا متعلق انساني ذڪر لاءِ سڀ کان وڏو انقلابي تصور رهيو آهي. ڪائنات، دنيا، ڌرتي، حيوانات، نباتات، انسان ۽ انساني معاشري بابت ارتقا ۽ تبديليءَ جو متو فقط ڊارون جي ڪتاب ”سِلن جا پُٺ پُٺياد“ جي ڇپڻ سان ظاهر ڪونه ٿيو آهي، پر اهو انهن سمورن مُفڪرن، دانشورن، عالمن ۽ سائنسدانن جي گڏيل ڪوششن جو نتيجو هو، جن پنهنجن نظرين ۽ سوچن کي پڪيڙڻ شروع ڪيو هو. ڊارون جو ارتقائي نظريو ان سلسلي جي آخري، مضبوط ڪڙي ۽ ارتقائي نظريي جو سائنسي معراج هو. فرينچ ڏاهي جارج بئن (George Buffon) کان وٺي جرمنيءَ جي جي-اي لئسنگ (J.E.Lessing) تائين، هر ڊر کان وٺي هيگل تائين، فيوٽرباخ کان وٺي مارڪس تائين ڪائنات، زندگي، انسان ۽ سماج متعلق هي ارتقائي تصور مختلف ٻوليءَ ۽ بيان جي صورت ۾ پيش ٿيو آهي. ڊارون انهيءَ کي پختو ۽ بقادر رُوپ ڏنو. نوان نوان ڪاهوڙي ڪوجنائون ڪندا رهندا ۽ پنهنجي عقل، شعور، مُشاهدي ۽ تجربِي جي آڌار تي انهيءَ ۾ چار چنڊ لڳائيندا رهيا. شايد ڊارون، اياز جي هنن لفظن ۾ پنهنجي آدرش جي پورٽا ماڻي:

مردناسين ته مٽيءَ مان پنهنجي،
جڙندا ڪيءَ جي جام،
نوان نوان متوارا ايندا،
هڻندا تن جي هام.

مردناسين ته مٽيءَ مان پنهنجي،
ملندو هيءَ مان ٻاڻ،
ڪٽيون اسان جي ڪچ ۾ هونديون،
چنڊ اسان سان ساڻ.

2- جڙ-واد: هڪ انسان دوست سماجي نظريو

اخلاقيات جا بنيادي اصول - همدردي، سخاوت، بغي انسان لاءِ فقط ان صورت ۾ ئي عمل جوڳا ٿي سگهن ٿا، جڏهن ماڻهو دُنيوي ۽ انساني قدرن ڏانهن لاڙو رکندڙ هجن. ڏٺو وڃي ته اهڙن عملن ۾ الاهي رضا حاصل ڪرڻ هرو ڀرو ضروري به ڪانهي. جيئن مٿي ذڪر ڪيل ڊرامي جو ليڪڪ ڄاڻائي ٿو، ڇا ماڻهوءَ کي ڏيڏيڻ واسطي ڪنهن مذهب جو هجڻ ضروري آهي؟ ۽ ڇا ماڻهن سان سماجي لڳ لاڳاپا قائم رکڻ لاءِ وڃ ۾ ڪنهن الاهياتي وجود جو هجڻ ضروري آهي؟ ظاهر آهي ته اهڙن سوالن جا جواب نفِيءَ ۾ ئي ڏئي سگهجن ٿا، ڇاڪاڻ ته سماجي لڳ لاڳاپا انسانن کان باهمي تعلقات ۽ تعاون جي تقاضا ڪن ٿا. جڏهن ته مذهب مختلف قسم جي ذهني مزاج رکندڙ ماڻهن سان لڳ لاڳاپا رکڻ خلاف ڪين شڪ شڪي ۾ مبتلا ڪندا رهندا آهن. پورٽن ۽ سادو لوح ماڻهن کي ابدیت ۽ بهشتي نجات جي نالي ۾ چئي هڪٻئي کان ڌار ۽ هڪٻئي جي مد مقابل، برسر پيڪار ڪندا رهندا آهن. مذهب جي تعليم ئي فرق ۽ نفاق واري اصول تي ٻڌل آهي. هندن ۾ ورڻ سسٽم (ذات پات جي بنياد تي انسانن جي ورهاست ۽ اڇوتپڻو) ۽ مسلمانن ۾ فرقي بندي انهيءَ جا چٽا پٽا مثال آهن.

هڪ برطانوي بشارت 22 آڪٽوبر 1994ع تي Ecumenical Council ۾ شڪايت ڪئي: ”اڄڪلهه جيڪا مشڪلات آهي، سا هيءَ آهي ته جيئن بائيبل جي چوڻي آهي: ڪم ڌاران ايمان مري چڪو آهي. Faith without work “is dead” سا هاڻي هڪ اُبتز حقيقت ۾ تبديل ٿي ويئي آهي. اڄڪلهه جي دؤر ۾ ”سُنا ڪم“ ڪيا وڃن ٿا، پر بنا ايمان جي ”بنا عقيدتي جي!“ مٿين چوڻي عيسائيت جي انسان دوست تصور جي هڪٻئي روپ کي ظاهر ڪري ٿي۔ يعني ”سُنا ڪم“ ”عقيدتي“ جي نالي ۾ سرانجام ڏنا وڃن. حقيقت هيءَ آهي ته نيا، گهل، دوستن، عزيزن ۽ ساٿين جي مدد ڪرڻ وغيره، نيڪيءَ جا ڪم آهن پر اُهي خدا جي نالي ۾ ڪيا وڃن ٿا ۽ اُن جي رضا لاءِ ڪيا وڃن ٿا، ۽ جيڪڏهن اهي نيڪيءَ جا ڪم نه ڪيا وڃن ته؟ يا هيئن ته نيڪيءَ جا ڪم ڪيا وڃن پر خدا جي نالي ۾، يا اُن جي رضا لاءِ نه، پر پاڻ جهڙن بين مسڪين، محڪوم ۽ ڏنڙيل ماڻهن جي پلائيءَ واسطي ڪيا وڃن ته؟

دراصل ماڻهو هاڻي مذهبي ڌڙڪن، ڊاڀن ۽ ڊمن ڊلاسن کي پاسيرو رکي انسانيت جي پلائيءَ ۽ انسان جي پلي واسطي ”ڪم“ ڪن ٿا. هاڻي سوال توپيدا ٿئي ته ڇا بنان ڪنهن ”وڃ واري“ جي چڱا ”ڪم“ نٿا ٿي سگهن؟ ڇا، نيڪ ”ڪم“ ماڻهوءَ جا پنهنجا اُتم آدرش نٿا ٿي سگهن؟ ڇا، ان جو مطلب اهو ٿيندو ته ڪنهن ”وڃ واري“ جي نه هجڻ ڪري نيڪ ڪم ۽ نيڪي بذات خود نيڪي ۽ چڱائي بذات خود چڱائي ٿيڻ بند ٿي ويندي؟ ڪنهن ڏکيو ماڻهوءَ جي مدد يا سهائتا اثرائتي ٿيڻ بند ٿي ويندي؟ اڄ جي دؤر جو ماڻهو بنهه عظيم صفائيءَ سان محسوس ڪري ٿو ته دنيا ۾ انسانيت جي قدرن کان انڪاري ٿيڻ بنهه هڪ بي بنياد ڳالهه آهي.

حقيقت کان فرار ٿيڻ جي ڪا به صورت ڪانهي، جيئن هڪ برطانوي بشارت چيو آهي ته، ”اڄڪلهه ماڻهو چڱن ”ڪمن“ کي اهميت ڏين ٿا. چڱا ڪم بنان ڪنهن عقيدتي جي به ٿي سگهن ٿا. اهو مڃڻ ته چڱا ڪم ڪنهن مخصوص عقيدتي کي مڃڻ کان سواءِ به ڪري سگهجن ٿا، اهو منطق ساڳئي وقت ان ڳالهه جو پڻ دليل آهي ته چڱا ڪم ڪرڻ لاءِ ڪنهن مخصوص عقيدتي يا مذهب کي مڃڻ لازمي شرط ڪونهي، اُهي ايئن ٿي ڪري سگهجن ٿا ۽ اُنهن جي چڱائي يا نيڪي متاثر به نه ٿيندي.

جرمنيءَ ۾ ڪئٿولڪ جو هڪ وڏو پادري ڪارڊينل ايل۔ جيگر (Cardinal L-Jeager)، جيڪو وچٿري سوچ وارو ماڻهو آهي، سولڪي ٿو ته، ”ايئن پانٽجي پيو ته اهو وقت هاڻ ايترو گهڻو پري ڪونهي، جڏهن عيسائيت صفا ختم ٿي

ويندي۔ اها عيسائيت جيڪا خيالن، نظرين، عظمت ۽ عمل جي ڪسوتيءَ جي معراج تي پهتل هئي، جيڪا فسططينه وارن ڏينهن ۾ هئي.

دراصل اڄڪلهه دنيا ۾ ڪجهه اهڙيون قوتون وجود ۾ اچي چڪيون آهن، جيڪي انهن ڪوششن ۾ جُنڀيل آهن ته ناآميدِيءَ جو شڪار ٿيڻ بنان، روحاني پار ۽ مڙهه دنيا جي اجائي سڌ ڪرڻ ڌارن، اهڙيون حالتون پيدا ڪيون وڃن، جن ۾ انسان هتي، هن ڌرتيءَ تي سڪيو ستابو رهي سگهي. اهي مصيبتن ۽ لڙڪن جي واديءَ کي ميسارڻ لاءِ جاکوڙي رهيون آهن. اهي قوتون هاڻ ان قابل ٿي چڪيون آهن ته عوام جي صحيح معنيٰ ۾ رهبري ڪجي، سماج ۾ ماڻهپي جا اعليٰ آدرش قائم ڪجن. اهي قوتون آسمان مان رحمتن جي مينهن وسڻ جي ڪلپنا ڪرڻ بدران عمل تي ويساهه رکن ٿيون.

زندگي پنهنجي مکيه جوهر ۾ بامقصد حياتي گذارڻ ۽ روشن دماغيءَ جي تعليم ڏئي ٿي. سماج انسانن کي حياتيءَ ۾ پنهنجو جائز مقام ڳولي لهڻ ۾ مدد ڪري ٿو، سندس بهتر لياقتن، صلاحيتن ۽ ذاتين کي اڃاگر ڪري ٿو ۽ اهو ڪين هن ئي جهان ۾ خوشيون ۽ “حياتيءَ جو مقصد” ڳولڻ ۾ مدد ڪري ٿو.

جڙ-واد فلسفو اهڙين مڙني تقاضائن جي ڪسوتيءَ تي بلڪل صحيح ثابت ٿيو آهي. جڙ-واد فلسفو هميشه اڳتي وڌندڙ (يعني ترقي ڪندڙ) سماجي قوتن جي مفادن جو ترجمان آهي. جڙ-واد پسندي عقل، سائنس ۽ عقل سليم تي ڀروسو ڪري ٿي. جڙ-واد فلسفو اسان کي نه رڳو دنيا کي سمجهائڻ پر ان کي بدلائڻ جي سکيا ڏئي ٿو. تاريخي طور تي ماڻهو هڪ فعال ۽ بي آرام عنصر آهي، جيڪو دنيا ۾ تبديليون آڻي سگهي ٿو، ۽ ماديت جي تاريخ اسان کي هڪ فعال زندگيءَ جو دڳ ڏسي ٿي.

جڙ-واد ڪوهٽ-ڌرمي، عقيداتي سرشتو ڪونهي، بلڪ اهو هر سوال کي ڪولڻ، ويچارڻ ۽ سمجهڻ جو هڪ رستو آهي. اهو ڪائنات جي سائنسي سمجهائيءَ جو فلسفو آهي. جڙ-واد اسان کي ڪنهن به شيءِ کي عقيدتي طور قبول نه ڪرڻ، معروضي حقيقت جي استدراڪ تي شڪ ڪرڻ، هر شيءِ تائين پاڻ پهچڻ، مادي دنيا جي هر شيءِ کي سببن ۽ عوامل جي صورت ۾ آزمائڻ، سمجهي سگهڻ ۽ پنهنجي وس ۾ آڻي سگهڻ جو درس ڏئي ٿو. جڙ-واد فلسفو اسان کي ٻڌائي ٿو ته اسين هن دنيا کي ڄاڻڻ لائق آهيون ۽ ڄاڻي سگهون ٿا، ۽ هن مادي دنيا بابت جيڪي ويچار اسين قائم ڪريون ٿا اهي سائنس جي مدد سان، جو ڪجهه اسين اڳي ئي ڄاڻون ٿا ان کي وڌيڪ چٽو ۽ صحيح ڪري سگهڻ جي صلاحيت

رڪون ٿا، ۽ جو ڪجهه اڃا نٿا ڄاڻون اهو ڳولي لهي سگهون ٿا ۽ معلوم ڪري سگهون ٿا. جڙ- واد متي جي ان ريت اوسر حقيقت ۾ انهن نظرين واسطي زهر قاتل ثابت ٿي آهي. جيڪي حاڪم طبقن جي رُتين، گادين ۽ خصوصي رعائيتن کي ٽيڪو ڏين ٿا ۽ انهن جي حفاظت ڪن ٿا، اهو ئي ڪارڻ آهي ته، ”موجود سدا موجود“ (Status Quo) واري نظام جا محافظ هن نظريي خلاف ازل کان وٺي ڪات ڪهاڙا ڪڍندي رهيا آيا آهن.

تائيو ان جي بشارت پال-يو-پن وٽيڪن سٽيءَ کان مطالبو ڪيو ته جڙ-واد نظريي کي هڪ ڀيرو ٻيهر نندڻ گهرجي. سندس انهيءَ خيال جي تائيد ارجنٽائنا جي وڏي پادريءَ پڻ ڪئي، جنهن جڙ-واد متي جي ”فريب“ تي چرچ جي خاموشي اختيار ڪرڻ واري پاليسيءَ جي ڪڙي نندا ڪئي. هڪ ٻئي بشارت اعلان ڪيو ته جڙ-واد خلاف نظرياتي ويڙهه ڪافي ڪانهي، هن سياسي مداخلت ڪرڻ جي حمايت ڪئي. هالنڊ ۾ بشارت جي هڪ جماعت وٽيڪن سٽيءَ جي مُڪ پادريءَ (Father) کي هڪ پيغام اُماڻيو ته، ”چرچ کي انهن فلسفن سان پيڻيو پيو وڃي، جيڪي پاڻ کي اگنان-واڊي، مارڪس وادي، ناسٽڪ وادي، انسان دوست، وجوديت پسند، وغيره جهڙن نالن سان سڏرائين ٿا. جيتوڻيڪ اسان ايمان وارن لاءِ اها اڻ ٿيڻي ڳالهه آهي ته انهن فلسفن کي مڃون، پر تنهن هوندي به اسان اهو ڳولي لڌو آهي ته اهي پنهنجن فلسفن ۾ ڪهڙا ”سچ جا موتي“ سمائي رکن ٿا..... اسان جو صاف صاف مطلب هيءُ آهي ته انهن حياتيءَ جي ڏنيوي تصورن کي ڳولي لڌو آهي، جن جي آڌار تي اهي اسان سان وڙهن ٿا.“

هڪ جڙ-واڊيءَ جي تعليم جو مول متو هيءُ آهي ته ماڻهوءَ کي سندس زندگيءَ ۾ سندس جائز مقام ڳولڻ ۾ مدد ڪجي ۽ پڻ ماڻهن کي اها خواهش چڱيءَ طرح دل نشين ڪرائجي ته اهي پنهنجو ڪم، پنهنجي محنت سڌو سنئون سماج کي اڀرڻ ڪن، ماڻهن کي اڀرڻ ڪن، ته جيئن سندن حياتي هن مادي دنيا جي حقيقي خوشيءَ جو ڪارڻ بڻجي سگهي، ۽ کين اهو به ذهن نشين ڪرائجي ته سندن اهو ادمر ڪنهن ٻيءَ دنيا ۾ ثواب کٽڻ لاءِ تياري ڪرڻ واسطي نه هجي.

هڪ جڙ-واڊيءَ جو ڪم سڀني انسانن سان اٿاهه پيار ڪرڻ ۽ وهمن، ڏند ڪٽائڻ ۽ اهڙن خيالن کان ناموافق ڪرڻ جي تقاضا ڪري ٿو. جيڪي سماجي طرح ماڻهوءَ کي هڪ بامقصد حياتي بسر ڪرڻ کان روڪين ٿا.

اها آس ته ماڻهو نيڪ هجن۔ فقط پنهنجي ذاتي مفاد، ذاتي نفعي، ذاتي
 ڪاميابيءَ ۽ واپار ۾ نفعي لاءِ نه سوچڻ، سماج ۽ ماڻهن ۾ (يا جيئن مذهبي ماڻهو
 چوندا آهن: ”پنهنجي پاڙيسرين سان سٺو سلوڪ ڪريو“) ماڻهو جي نالي ۾ ۽
 سماج جي پلائيءَ جي نالي ۾، ۽ اڳين دنيا ۾ رحمت حاصل ڪرڻ جي خواهش
 بنان اهڙن ويچارن کي ترقي وٺرائڻ جنهن سان ماڻهوءَ ۾ ماڻهوپو مريادا، سيوا، پاڻي
 ۽ برابريءَ جهڙا اُتر گڻ پيدا ٿين، سموري سماج جو ڪلياڻ ٿئي۔ اهڙا ۽ ان قسم
 جا ويچار ڪو پنهنجو پاڻ کڻيپڻ وانگر اوچتو ڦٽي پوڻ جوڳا هرگز ڪونه آهن.
 اهڙيون ڳالهيون، اهڙا اصول ۽ آدرش ۽ قدر ماڻهوءَ جي زندگيءَ جي تمام لازمي
 ضرورت بنائڻ، ڪنهن ماڻهوءَ جي وجود ۽ روزمره جي تعلقن جو جُز بڻائڻ۔ سچ
 پچ ته جيءَ کي جوکي ۾ وجهندڙ ڪوششن جي تقاضا ڪن ٿا، ماڻهوءَ جي شعور
 جي آزادي ۽ بيداريءَ جي تقاضا ڪن ٿا، سماج ۽ ماڻهوءَ متعلق اجاين ڀرمن ۽
 تقليدي متي کان نجات جي تقاضا ڪن ٿا، ۽ انهن ڳالهين لاءِ جوڳو وقت پڻ
 گهربل هجي ٿو.

اهڙين ڪوششن کي سامهون رکندي، جڳ مشهور پراستنت ۽ سماجيات
 دان پروفيسر راجر شٽز (Roger Shutz) کي چوڻو پيو ته، ”اسان کي ماديت
 پسندن ۾ سجاڳيءَ ۽ سچائيءَ جا عنصر لازمي طرح ڏسڻ گهرجن.... اسان کي اهو
 هرگز نه وسارڻ گهرجي ته هڪ جڙ۔ وادي پڻ هڪ سڀا جهو. رحمدل ۽ سخي انسان
 ٿي سگهي ٿو. هو پڻ ممڪن آهي ته ماڻهن سان پيار ڪندو هجي.... اهو ضروري
 آهي ته اسان کي سندن سوچڻ جي طريقي ڪار ۽ مخلص ڀڻي جي عنصرن جو
 ڳوڙهو اڀياس ڪرڻ گهرجي.“

بيءَ مهاڀاري لڙائيءَ کان پوءِ فرينچ ٻشاپن جي هڪ ڪائونسل پادري جي
 هڪ ٽولي کي مختلف ڪارخانن، فيڪٽرين وغيره ۾ مزوريءَ جي ڪمن ڪرڻ
 بهاني مزورن ۾ تبليغ ڪرڻ واسطي موڪليو ويو. مٿن ”خاص مشن“ طور اهو فرض
 رکيو ويو ته اهي عام مزورن وانگر ڪم ڪندا ۽ ان دوران انهن ڪارخانن وغيره ۾
 مزوري ڪندڙ ”ڪامريڊن“ سان پنهنجا لاڳاپا قائم ڪري کين طبقاتي جدوجهد
 کان پري رکڻ لاءِ ڪوششون ڪندا، ڇاڪاڻ ته چرچ طبقاتي جدوجهد جي مذمت
 ڪري ٿي، مٿن اهو به فرض عائد ڪيو ويو ته اهي مذهبي تبليغ سان گڏوگڏ انهن
 مزورن سان سهڻو سلوڪ ڪن ته جيئن مزور طبقي جي اخلاقي قدرن مٿان
 سولائيءَ سان حاوي ٿي سگهن. اهو هڪ عجب جهڙو ۽ اچرج ۾ وجهڻ جهڙو مثال
 هو. انهن پادري مليل هدايتن تي عمل ڪندي پنهنجو پاڻ کي عام مزورن وانگر

بڻائي ڇڏيو. ۽ انهن سان بنهه گهڻا رلي ملي ويا. ڪيترائي سال ايئن گذارڻ ڪري ڪين حقيقي زندگيءَ ۾ عملي طرح داخل ٿيڻ جو تجربو حاصل ٿيو. انهن پادرين مخلصاتي نموني مزورن کي سمجهڻ، سندن زندگيءَ جي مختلف لاڙن کي باريڪ بيبيءَ سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ مذهبي ٺول متن ۽ سڌانتن کي زندگيءَ جي حقيقتن سان پيٽڻ جو ڪين هڪ نادر موقعو مليو. ڪجهه سالن کانپوءِ انهن وٽيڪن سٽيءَ ۾ منعقد ٿيندڙ سالياني ميٽر ۾ هڪ سنيهو موڪليو (جيڪو ڪيترين ئي اخبارن ۽ رسالن ۾ پڻ ڇپيو هو)، ان جو مڪمل متن هن ريت هو:

“اسين هيٺ صحيح ڪندڙ 40 کان 65 ورهين جي ڄمار وارا، مختلف هنڌن تي 10 کان 17 سالن تائين مختلف نوعيت جون مزوريون ڪندا رهيا آهيون، جن ۾ هٿ جا هٿر جهڙوڪ جنڊيءَ جو ڪم، بجليءَ جو ڪم، سرن ٺاهڻ کان وٺي مزوريون ڪرڻ، پيلا ڪاٽڻ، مشينون هلائڻ، ڪارخانن ۾ ڪم ڪرڻ، ويندي جنڊ بيهڻ ۽ اتي بيهڻ جهڙا ڪم به ڪيا اٿئون. هتي اسان لکين مزورن سان پنهنجا ناتا قائم ڪيا، جن بابت اسان جا پوپ ۽ سندن جانشين اڪثر اها شڪايت ڪندا رهيا آهن ته اهي مقدس چرچ کان گجهه مٿن مٿيل آهن. اسين سندن زندگيءَ جي ڏک سڪن ۾، سندن جدوجهدن ۾، اُميدن ۽ مايوسين ۾، سندن برابر جا پاڻي پاتيوار رهياسون ۽ پنهنجو پاڻ کي انهن جو هڪ حصو سمجهيوسون..... اسين انهن جي زندگين ۽ پنهنجي روز مره جي زندگيءَ جي تجربي جي ڪن خاص پهلوئن جو اظهار ڪرڻ چاهيون ٿا، جن بابت اسين سمجهون ٿا ته چرچ انهن کي سمجهي نه سگهي آهي، يا غلط فهميءَ جي شڪار آهي.

“اڄ جي دؤر جو مزور لڏو.... زندگيءَ جي تلخ تجربن مان لنگهڻ کانپوءِ هاڻ ان نتيجي تي پهتو آهي ته اها جڳ مشهور چوڻي ته، “پنهنجي پاڙي وارن سان پيار ڪريو”، هاڻي هڪ ڪنور پوڳ بڻجي چڪي آهي، جڻ ته هڪ مدي خارج شيءِ يا کوٽو سڪو هجي، ڇاڪاڻ ته عملي زندگيءَ ۾ انهيءَ تي عمل نه هجڻ برابر آهي. اها چوڻي هاڻي انهيءَ کان مٿي ڪابه اهميت نٿي رکي ته جڻ ناسور جي ڦٽ مٿان ڪو گرم ڪپڙو اُڇلائي ڇڏجي! ان کان به بدتر صورتحال تڏهن پيدا ٿئي ٿي، جڏهن چرچ ان منافقائي سوچ کي واجب قرار ڏيڻ جي ڪوشش ڪري ٿي ته غربت انسان جي پنهنجي نصيب ۾ لڪيل هوندي آهي. غريب ماڻهو، ان منطق تي گهڻو چڙن ٿا ۽ چون ٿا ته چرچ ايئن چئي غربت لاءِ هڪ جواز پيدا ڪري، ان کي درست قرار ڏيئي، انهيءَ ناانصافيءَ تي بحث مباحثي کان جهلي ٿي.”

۽ مذهب پاران سخاوت، آهڻسا ۽ ثواب وغيره جي پرچار بابت مزور ڇا ٿا سوچين؟ چرچ سخاوت کي رحمدلي ڪوٺيو آهي، نياءَ لاءِ معاف ڪري ڇڏڻ، درگذر ڪرڻ، جو درس ڏئي ٿي، ۽ سڀني لاءِ پيار، پهريون اصول اهو هو ته ڪنهن کي نه رنجائجي ۽ هنسا (خون خرابي) کان پاسو ڪجي. ٻيو اصول هو ته هر هڪ ماڻهوءَ کي لازمي طرح زڪوات ڏيڻ گهرجي، غريبن جي سار سنڀال ۽ سندن مدد ڪرڻ گهرجي، ۽ پاڙيسرين جي مدد ڪرڻ گهرجي. اهي برابر سنا خيال آهن، پر انهن تي عمل؟ سوال آهي ته انهن سٺن ويچارن تي عمل ڇو نٿو ڪيو وڃي؟ ضرور ڪٿي ته خرابي آهي، جو ماڻهوانهن خيالن، آدرشن تي عمل نٿا ڪن. ٿورڙن لفظن ۾ هيئن چئي سگهجي ٿو ته انساني سماجي وهنوار جي سلسلي ۾ بنان ڪنهن معاشي ۽ سياسي اجاره ڌاريءَ بابت سوال ڪرڻ جي يا اعتراض اٿارڻ جي، ماڻهن کي خدائي ڪائنات بابت سيکاريو وڃي ٿو. ماڻهن کي هڪ اهڙي خيالي سماجي ڍانچي بابت تعليم ڏني وڃي ٿي، جتي هميشه کير جون نديون وهندڙ هونديون آهن! اهڙي سماجي ڍانچي جي اُبتڙ هٿي ظلم ۽ ڏاڍ جي عمل کي خدا جي رضا، تقدير جو لکيو ۽ “تلاءَ ۾ وڏي مڇي، ننڍي مڇيءَ کي کائي ٿي”، جهڙا من گهڙيا اٿ سنا ناهي، انهن کي جائز قرار ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي! اهڙي بي انصافيءَ واري سماج ۾ اُهي ماڻهو جن کي مزور طبقو پيڙهندڙ سمجهن ٿا، سي چرچ ۾ وڃي سگهن ٿا، پادرين ۽ بشاپن سان سٺا تعلق قائم ڪري سگهن ٿا. اُهي مذهبي مهندار سڳورا به چانديءَ جي چمڪ ڏسي هر ڪجي پون ٿا ۽ چرچ طرفان سماج جي اهڙن ناسورن کي نندڻ، لعنت ملامت ڪرڻ بدران کين پيرويءَ لائق هجڻ جا سرٽيفڪيٽ ڏنا وڃن ٿا.

مزور پادرين جو اهو تبليغي ٽولو جڙو- واد جو جيتوڻيڪ ازلي مخالف آهي، پر تنهن هوندي به سندن اخذ ڪيل نتيجا ڏاڍا ڏڪر جوڳا آهن:

“... ماڻهو هاڻي سمجهدار ٿي ويا آهن، اُهي هاڻ چون ٿا ته چرچ هميشه کان اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ جو پرچار ڪيو آهي ۽ بغاوت کي ننڍيو آهي، تنهنڪري اُها هڪ طبقي هٿان ٻئي طبقي جي استحصال کي روا رکڻ ۾ برابر جي شريڪ رهي آهي. اها هڪ حقيقت آهي ته اڄڪلهه جو محنت ڪش طبقو چرچ کي سندس قول يا سهڻين چوڻين ۽ سهڻن سخنن جي بدران عمل جي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ لڳو آهي. هاڻي چرچ سندن بنيادي گهرجن کان بي نیاز رهي ڪري کين گهڻي عرصي تائين بيءَ دنيا ۾ اجر ملڻ جا دلاسا نٿي ڏئي سگهي.”

پورهيت طبقي جي سماجي مسئلن جي حل جي سلسلي ۾ اسين مذهب جي حڪمت عمليءَ کان پليءَ پٽ واقف آهيون. اسان مزور پادرين جا ويچار ۽ سندن

تجويزون پڻ معلوم ڪيون. هاڻي اسين چٽو وادي فلسفي طرف اچون ٿا. چٽو وادي فلسفو انهن مسئلن جو حل طبقاتي جدوجهد وسيلي پيش ڪري ٿو.

طبقاتي جدوجهد محض ڪو هوائي خيال ڪونهي. پر اهو هڪ (ظالم) طبقي کان ٻئي (مظلوم) طبقي جي نجات حاصل ڪرڻ جي عملي جدوجهد جو رستو آهي. حياتي بذات خود جدوجهد کي تخليق ڪري ٿي: اسان جي اڄ جي دؤر ۾ حقن ماڻڻ ۽ اختيار حاصل ڪرڻ جو مکيه وسيلو پئسو آهي. جڏهن هڪ ماڻهوءَ کي انهيءَ لاءِ مجبور ڪيو وڃي ٿو ته هو پنهنجي روزگار جي ڳولا جي سلسلي ۾ وڃي، در در جون ٺوڪرون کائي ته جيئن هو زندهه رهي سگهي ۽ ان ريت هو جڏهن ڪن پيداواري وسيلن جي مالڪن اڳيان روزگار واسطي ليلٽات ڪندو تڏهن لازمي طرح اسان مان ڪو ته ڪيس يا ته ڪم ڏيندو، يا ڪيس جواب. روزگار کان جواب ملڻ جي صورت ۾ اهو رزق جو ڳولائو ماڻهو سندس - حياتي، سندس ضمير، سندس شخصيت - مطلب ته سڀ ڪجهه سندس بي انصاف معاشي نظام جي ظلم جو شڪار بڻجي ويندو. بلڪل ايئن جيئن موجوده سرڪار ماڻهن کان روزگار ڪسي کين حالتن جي رحم ڪرم تي ڇڏي رهي آهي. اهڙي صورتحال ۾ هڪ پورهيت جي زندگي، سندس ٻچن جي حياتي، سندس ترقي ڪرڻ جو حق، سندس ماڻهيو انسان پڻو ايتري قدر جو سندس جيئڻ جو حق ۽ کائڻ پيئڻ يا رزق جو حق - ٻين جي نفعي تي دارومدار رکي ٿو. هو ايئن محسوس ڪري ٿو ته ڇڻ هو ڪا استعمال ٿيڻ جي هڪ اهڙي شيءِ آهي، جنهن کي اهي ماڻهو استعمال ڪن ٿا، جن وٽ دولت هجي ٿي. اهو سچ پچ ته هڪ ماڻهوءَ هٿان ٻئي ماڻهوءَ جو استحصال آهي، هڪ طبقي هٿان ٻئي طبقي جو استحصال آهي. هن زماني جو باشعور پورهيت ڄاڻي ٿو ته غربت هڪ انتهائي ڳنڍيل ناانصافيءَ جو نتيجو آهي، ڪيس اها به خبر آهي ته اها غربت هن لاءِ ڪهڙا جسماني، ذهني ۽ اخلاقي عذاب پارڻ سان گڏ کڻي ايندي آهي - اها ڪڏهن ڪڏهن ماڻهوءَ کي ڏلت جي ڏهڻ ڏانهن پڻ نڀي ٿي. هن لاءِ اڄ اهو بلڪل واضح ٿي چڪو آهي ته غريبي نجس آهي، لعنت آهي، انهيءَ جي واکاڻ ڪرڻ ۽ ان کي خدائي رضا يا رحمت ۽ تقدير جو لکيو ڪري پيش ڪرڻ دراصل انهن ماڻهن جي توهين آهي، جيڪي سچ پچ به غريب آهن.

ڏسي ڏکيا ڏيل، ڳوڙها ڳل ڳڙي پيا،

ڳڪن پيمارين ۾، آزاريل علييل،

زر ۽ زور ڏليل، ماڻهوئڙا ڪيا ملڪ جا.

(اياز)

جيستائين انسان جا اقتصادي مسئلا حل نه ٿيندا تيستائين روحاني مسئلا بڪواس کان وڌيڪ ڪجهه به نه آهن. هڪ پورهيت ۽ بڪتي پيت ماڻهوءَ لاءِ ڏوڍي ۽ ٿور جي پوءِ روح جي هر خوشبوءِ کان وڌيڪ پياري آهي، ڇلهه ۽ تنق محراب ۽ منبر کان وڌيڪ مقدس آهن. مضمون نويس ”جين يان ون“ هڪ هنڌ لکيو آهي ته ”ڪروڙين بڪين واتن مان ماڻ ميث ۾ رڙيون، دانهون پيون نڪرن، پر اهي ڪو ڪونه ٿو ٻڌي“

“مان وهڻ وسوسي کان مٿي چڙهي چڪي آهيان،

“مان پانپان ٿي ته هيءَ ڌرتي هڪ گهر آهي،

“_ ۽ خدا دستر خوان تي ويٺو آهي،

“هر ڪو جو ان مان پنهنجو حصو کڻڻ آيو آهي،

“پر هيءَ ماني، جا منهنجي هٿ ۾ آهي،

“فقط منهنجي پٽ لاءِ آهي.“ (مٿگري گلمورا)

مذهب هيڻي جي پيٽ ۾ هميشه ڏاڍي جي مفاد جي رکوالي ڪئي آهي. ان پنهنجا اصول ۽ مول متا ان ريت جوڙيا آهن، جن پٽاندر ظالم طبقو هميشه ظلم ڪندو رهي ٿو ۽ مظلوم ازل کان وٺي ظلم ۽ ناانصافيءَ جي ٻه- ٻيڙي جنڊ ۾ پيسجنڊو رهي ٿو. ظلم خلاف نه دانهيو، تقدير جي لڪي آڏو زور نٿو هلي، خدا جي رضا ائين آهي، وغيره وغيره، اهي سڀ ڳالهيون ظالم جي مفاد وٽان آهن. زڪوات ڏيو هيئن جي مدد ڪريو، غريبن تي ڪهل ڪريو، وغيره جهڙيون ڳالهيون حقيقت ۾ ظالم جي ڏاڍ خلاف مظلومن جي ڪاوڙ غصي ۽ احتجاج کي ”ماني ڪرڻ“ جي ڪوشش ثابت ٿيون آهن ۽ گهڻي قدر سدائين، رڳو ڪوڙيءَ سخا يا ڪوڙيءَ فيض بخشيءَ جي صورت ۾ ظاهر ٿيون آهن. سچ پچ ته اهڙي ڪابه ڪوشش انهيءَ پري کان ڏسجنڌڙ فيض ۽ سخا جي سطح کان مٿي چڙهندي ئي نه آهي. ظالم استحصالِي ماڻهو جيڪي پنهنجن وسيلن ۽ طاقت جي ٻل تي ظلم ڪن ٿا، ڦرمار ڪن ٿا، ٻين جي حقن تي ڏاڙو هڻن ٿا، انهن جون عزتون لٽين ٿا، تن کي ”فيض ۽ سخا“ جي اظهار لاءِ سدائين موقعو مهيا هجي، ان لاءِ ضروري آهي ته اهي پنهنجي ظلم ۽ بي انصافيءَ کي به سدائين قائم رکن. هڪ بي انصاف سماجي نظام ئي هتي جي فيض ۽ سخا جو دائمي سرچشمو آهي، جيڪو سدائين موت، نراسائي ۽ غريبيءَ جي ڦٽيل ئي قائم رهي سگهي ٿو. اهو ئي سبب آهي، جو ان جا هلائيندڙ ۽ حمايتي ڪوڙي فيض ۽ سخا جي ان سرچشمي يا مڙهڻ لاءِ ٿورڙو به ڪٿان ڪو خطرو ڏسن ٿا ته مچر جي بيهن ٿا ۽ پنهنجي آبي ۾ نثار رهن.

سڄي سخاوت ۽ فياضي انهيءَ ۾ آهي ته انهن مول سببن کي ختم ڪيو وڃي ۽ انهن جي خاتمي لاءِ جدوجهد ڪئي وڃي، جيڪي ڪوڙي دان يا خيرات جي ڏيک کي قائم رکن ٿا. ڪوڙو دان يا خيرات، ڊنل، هيسيل ۽ ”زندگيءَ جي ڌڪاڻيل“ انسانن کي مجبور ٿو ڪري ته اهي ”ان داتائن“ جي اڳيان پنهنجا ڌڪندڙ هٿ تنگين. سڄي سخاوت انهيءَ ۾ آهي ته هڪ اهڙي صورتحال پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي، جنهن ۾ اهڙا هٿ شخصن جا، يا قومن جا ڪنهن ”خيرات“ يا ”زڪوات“ لاءِ اڀا نه ٿين، بلڪ اهي جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ اهڙا انساني هٿ بڻجن، جيڪي ڪم ڪن ۽ ڪم ڪندي ڪندي دنيا کي تبديل ڪن.

سڄو ڏيهه ڏاتنا ڪري جي آيا،

لکين عيد جا چنڊ اڀري پون.

(اياز)

حقيقت ۾ ڏٺو وڃي ته هتي ٻه دنيا تون قائم آهن. هڪ روحانيت پسندن جي ۽ ٻي جڙ-وادين جي. ٻه چٽا پٽا سماجي سرشتا، ٻه نظام، هڪ تقليد پسند ته ٻيو عقليت پسند. پهرين دنيا يعني عقيدائي دنيا کي مڃڻ وارن کي لازمي طرح ٻيءَ دنيا يعني عقليت پسندن جي دنيا تان هٿ ڌوڻو پوندو. عقليت پسند دنيا ۾ قدم رکڻ لاءِ پهرين دنيا کي ڦٽو ڪرڻو پوندو پورهيت طبقي لاءِ انهيءَ جو مطلب هي ٿيندو ته جيڪڏهن هو عقليت پسنديءَ تان هٿ ڪڍن ٿا ته جڙ هو ان نئين دنيا تان هٿ ٽا ڪن. جيڪا سندن پنهنجي ئي ڪاوشن، ڪوششن، محنت ۽ هٿن جي ٺاهيل آهي، جيڪا سدائين تحرڪ ۾ آهي، ترقي پذير آهي، روشن آهي. ان تان هٿ ڪڍڻ معنيٰ هڪ اهڙيءَ دنيا ۾ پير پاتڻ، جيڪا پراڻي آهي، جتي سڀ ڪجهه اڳ ۾ ئي فيصل ٿيل آهي. طئي ٿيل آهي، جتي سڀئي انساني مسئلا اڳ ۾ ئي نبريل آهن.

اسان جو ويساهه آهي، ڪامل يقين آهي، اهو اسان جي زندگيءَ جو مقصد آهي، ته ماڻهن جي زندگي لڳاتار مادي حالتن پٽاندر ترقي ڪندڙ، سڌرندڙ رهي، ۽ پڻ اهو ته انساني عظمت جي تڪميل لاءِ اڏم ڪرڻ هڪ اهڙي حياتيءَ جي تعمير لاءِ، جيڪا ڏکويل، پيٽيل، ڌڪاڻيل، هيسيل ماڻهن سان بي لوث پيار واري جذبي سان ٽمٽار هجي، ۽ اهو ئي احساس هر هڪ فرد ۾ مضبوط ڪرڻ، جو اسان جي حياتيءَ کي هڪ خاص معنيٰ ڏئي ٿو، ۽ انسان ذات سان پيار ڪرڻ، هر ماڻهوءَ سان پيار ڪرڻ ۽ انسان ذات جي قسمت ۾ هر فرد جي بهتر قسمت جي آرزو ڏسڻ. انساني گروهه جي رهنمائيءَ لاءِ اهي بنيادي اصول آهن. اسان جو هي پڪو ويساهه آهي ته، ”انسان ئي هر شيءِ جو قدر آهي، ماڻ آهي.“

آمَر ڪي آڏو ڦري سگهي ٿو انسان،
آهي ماڻهوءَ وس ۾، ازل کان امڪان،
ليلا! سونادان، جيڪو لکيو لوڙي ”
(اياز)

انساني حياتي بامقصد ۽ سڦل تڏهن آهي، جڏهن اها اُتر آدرشن ۽ اعليٰ منزل لاءِ پاڻ اڀرڻ ٿيل هجي، جڏهن اها هڪ ڏنل وقت جي حدن اندر سڀني ممڪن ۽ وڌ ۾ وڌ چڱايون ۽ انصاف حاصل ڪرڻ ۾ مددگار ثابت ٿئي. اهو مقصد بهرحال، اهڙن خيالن توڙي جذبن کان نجات حاصل ڪرڻ جي تقاضا ڪري ٿو، جيڪي انساني زندگيءَ ۽ هن دنيا جي سرحدن کان ٻاهري پرائهان هجن.

اڄ هڪ پاسي، مذهب جو بچاءُ ڪندڙ ٺنهن چوٽيءَ جا زور لائي اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رُڌل آهن ته ”جڙ- واد هڪ تنگ نظر خيال آهي، جيڪو سڀني قدرن کي تباهه ڪري ٿو، اهو اهم- واد (انا پرست) آهي ۽ ڪهڙيءَ به برائيءَ کان نه ڊڄندڙ ۽ خدا جي وجود کان انڪار ڪرڻ وارو نظريو آهي. جڙ- واد جو پرچار دين ۽ ايمان وارن خلاف هڪ منظم سازش آهي.“ ٻئي پاسي، اهي پنهنجيءَ ڀر ۾ خاموشيءَ سان اهو به ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن ته، ”جڙ- واد فلسفو، دليلن ۽ سائنسي ڏيولپڻي جو شڪار ۽ انسان دشمن سپاءُ رکندڙ آهي.“

سوال اهو پيدا ٿئي ٿو ته ڇا جڙ- وادين کي ايئن نندڻ وارن ۾ ڪا ساڃاهه به آهي؟ جڙ- وادي ته فقط اهو چاهين ٿا ته ماڻهن کي سندن پنهنجي دنياوي مسئلن جي حل ڳولڻ جي سلسلي ۾ حالتن پٽاندر سماجي ادم جي بنيادن تي مدد ڪئي وڃي. هاڻي اهو فيصلو عوام تي ڇڏيل آهي ته اهي انسان دشمن سپاءُ رکندڙ ڪنهن کي ٿا سمجهن.

جڙ- وادين کي نندڻ جو عمل هڪ وسيع محاذ تان ڪيو پيو وڃي. پر جڙ- وادي انهيءَ لپاڙ کي خاطر ۾ نه آڻيندي، سماج ۽ فرد جي وچ ۾ لاڳاپن جي سهج ۽ سڌار بابت جديد ترين ڄاڻ جي رهنمائيءَ ۾ ۽ ساڳيءَ طرح سماجياتي انگن اکرن جي مدد سان، سائنسي اصولن ۽ ترڪيبين جي استعمال سان، انهيءَ ڪوشش ۾ رُڌل آهن ته هتي، هن ڌرتيءَ تي اهو سڀ ڪجهه حاصل ڪجي، جنهن جون سڌون ديندار ماڻهو هڪ مبهم دنيا ۾ حاصل ڪرڻ لاءِ ڪن ٿا. اهو ئي اعليٰ ترين آدرشن آهي، هڪ جڙ- واديءَ جو.

ماديت پسندي پنهنجي مختصر معنيٰ ۾ اهم- واد (آءُ- پڻي) جي هرگز داعي نه آهي ۽ نه ئي اُن ڪڏهن اهڙي هام هنئي آهي. اهو فلسفاتي مول متي جو ڏنل

هڪ روپ آهي، هن دنيا ۾ زندگيءَ ڏانهن مثبت لاڙن جو هڪ نظام آهي، هڪ نچوڙ آهي، جيڪو پنهنجي جوهر ۾ هن نظام جي گهٽ يا وڌ ضرورت ۽ منطق منجهان ڦٽي نڪتو آهي. جڙ- واد فلسفو دنيا جي سماجي ۽ ثقافتي ترقيءَ جو هڪ منطقي نتيجو آهي.

هڪ مذهبي ماڻهوءَ لاءِ خدا هڪ بلا اعتراض حقيقت آهي ۽ هو ان جي پوڄا ڪري ٿو ۽ پڻ ان جي طاقت ۾ ايمان رکي ٿو. هڪ مذهبي ماڻهو پنهنجي حياتيءَ ۾ جيڪا به شيءِ ماڻي ٿو، يا سندس زندگيءَ جا جيڪي به قدر آهن، سي خدا سان جڙيل آهن. هر ڪا شيءِ ان طرفان اچي ٿي ۽ ان ڏانهن واپس وڃي ٿي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو هڪ مؤمن لاءِ هر ڪم خدا جي رضا لاءِ ان جي منشا مطابق هجي ٿو. سوال هيءُ آهي ته هڪ ناستڪ، هڪ جڙ- وادي، ڪنهن جي رضا لاءِ نيڪيءَ جا ڪم ڪري ٿو؟ ڇا، هڪ جڙ- واديءَ هٿان سرانجام ڏنل عوامي فلاح جا ڪم “نيڪ عمل” نه هوندا؟

جڙ- وادي فلسفو ماڻهوءَ کان اها تقاضا ڪري ٿو ته منجهس ايتري سگهه هئڻ گهرجي جو هو حياتيءَ ۾ پنهنجي حقيقي حيثيت کي محسوس ڪري سگهي، سچائيءَ سان هو ان جنگ ۾ داخل ٿي سگهي ۽ ان کي فتح ڪري سگهي.... جڙ- واد فلسفو جن بنيادن تي جوڙيل آهي، تن پٽاندر... ماڻهو پنهنجي سچي ساري ڄاڻ، سچو سارو شعور وغيره حواسن، پنهنجي ذهن ۽ دنيا ۾ حاصل ٿيندڙ تجربن مان حاصل ڪري ٿو.

مارڪسي فلسفو هڪ سچي انسان لاءِ سماجي ۽ اخلاقي نظرين جي دنياڻي فطرت کي قائم ڪري ٿو. اينگلس هڪ هنڌ لکيو هو: “ماڻهوءَ لاءِ لازم آهي ته هو پنهنجو پاڻ کي سچائيءَ ۾ حياتيءَ ۾ سڀني قسمن جي تعلقن جي پنهنجي سر ڪٽ ڪري. کيس لازمي طرح انهن جي اهميت موجب انهن جي قيمت لڳائڻ گهرجي. پنهنجي فطرتي گهرجن جي پورائي حاصل ڪرڻ لاءِ اسان کي سچ جي ڳولا هن ڪائنات جي حدن کان ڏورانهن، اڻ چٽن علائقن ۾ نه پر، پنهنجي آسپاس، پنهنجي ويجهو، حقيقتن جي تهه ۾ وڃي ڪرڻ گهرجي.

مارڪسي فلسفو تقدير پرستي، تصوراتي ڳالهين، مايوس ڪندڙ ويچارن، انسان کي غلام بڻائيندڙ اٽڪلن ۽ اٺ سنن کي بلڪل رد ڪري ٿو. مارڪسي فلسفو ماڻهوءَ جي خوشي، سندس انساني وجود ۽ آزاديءَ کي پنهنجي توجهه جو مرڪز بڻائي ٿو. ماضيءَ جا سڀئي ماديت پسند- ايبيڪيپورس کان وٺي ويندي

فرانسيسي ماديت پسندن تائين ۽ لڊوگ فيوئر باخ تائين، سڀني اهو پرچار ڪيو آهي، اهوئي درس ڏنو آهي.

هڪ جڙ - واديءَ جو ڪم هُن کان انسان لاءِ اٿاهه پيار، بي لوٺ خدمت، بي غرضيءَ، حڪمت، بي انت فهم ۽ فراست جي تقاضا ڪري ٿو. ماديت جي سکيا، قرمار ۽ دغابازيءَ وغيره کان مڪمل طرح آجي آهي، جيڪڏهن هيئن چئجي ته ڪوبه وڌاءُ نه ٿيندو ته ان ۾ حيوانيت وارو ڪوبه عنصر ڪونهي ۽ اها جيئن جيئن ماڻهوءَ جي پلائيءَ جو فريضو سرانجام ڏيندي ويندي، ان ڳالهه کي تيئن تيئن پنهي عملن سان سچو ثابت ڪري سگهندي. ماديت پسندن جي نظرين جي سچائي، سندن سوچڻ جي آدرشي نموني ۽ سندن زندگي گهارڻ واري انسان پسند طريقي مان ثابت ڪري سگهجي ٿي.

جڙ - واد فلسفو هڪ فرد کي شخصي آزادي ڏياري ٿو، کيس هڪ ٻيءَ دنيا وڌيڪ حقيقي دنيا ۽ سچيءَ پچيءَ دنيا کان واقفيت حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڏئي ٿو، جنهن جا مول متا بنا ڪنهن شڪ شبهي جي لاکيڻا ۽ فخر ڪرڻ جوڳا آهن. تنهن هوندي به جڙ - واد جي اوسر وارين ڪوششن کي اسين فقط تڏهن ئي واجب ۽ مناسب قرار ڏئي سگهون ٿا، جڏهن اُهي هڪ ماڻهوءَ جي حياتيءَ کي وڌيڪ سؤلو ۽ سهنجو بڻائن ۽ جيڪڏهن اُهي گگدام اڀوجهه ۽ ساهه لوح عوام جي زندگين کي هڪ بامقصد معنيٰ ڏيڻ ۾ ڪامياب وڃن، سندن موجوده بي وسي، رحم جوڳي حالت جي ڪاڍا پلٽ ڪري وڃهن، تڏهن ئي اسين اهڙين ڪوششن کي واجب قرار ڏئي سگهنداسين.

جي جهنگ ڪندو تنگ ته ساڙي اچبو،

ايندو بيا بيان ته لتاڙي اچبو،

او منزل مقصود توسان واعدو آ،

آيو جي اڳيان اُپ ته به ڦاڙي اچبو.

(استاد بخاري)

3_ ماڻهو جديد نظريا جو قبولين ٿا؟:

هيءَ ڪائنات لڪل اسرارن جو هڪ اڪٽ خزانو آهي، گياني ماڻهن، فلسفين ۽ سائنسدانن هزارين سالن جي لڳاتار ۽ اڻٽڪ مٿاڱت، عقلي دليلن، سوچ وڃڻن، مشاهدن ۽ تجربن کانپوءِ نيٺ اها راءِ قائم ڪئي آهي ته هيءَ دنيا هڪ مادي دنيا آهي، يعني اها مادي منجهان وجود ۾ آئي آهي. ڪائنات جو هر جنسار، هر لڦاءُ مادي منجهان وجود ۾ آيو آهي. اسين انسان، جيڪي اشرف المخلوقات هستي آهيون، سي پڻ مادي جي پيداوار يا مادي مان ٺهيل آهيون. ڪائنات جي هڪ ٻنهي خسيس جُز ۾ گڏوگڏ شعوري خصلت رکڻ جي ڪري اسين روزانو هن جنسار ۾ سوين لڦاءُ ڏسون ٿا. قدرتي جنسارن ۽ لڦائن تي سوچيندي، اسين انهن جي ڳجهن رازن ۽ رمزن کي ڳولڻ ۾ مُنجهي پوندا آهيون. گرهه، اپگرهه، تارا، چنڊ، سج ۽ ڌرتي، اهو سڀ ڪجهه ڇا آهي؟ ڪٿان آيا، موت پڄاڻان ڇا ٿو ٿئي؟ خوشي ۽ خوشحالي ڇا آهي؟ اهڙو سماج ڪيئن جڙي جنهن ۾ سڀ انسان برابر ۽ سُڪي ۽ سرها هجن؟ زندگيءَ جو مقصد ڇا آهي يا ڇا هجڻ گهرجي؟ اهي ۽ ان جهڙا ٻيا بيشمار سوال هميشه ۽ هر جاءِ تي اسان جي ذهن ۾ اُڀري اچن ٿا، اهي سوال اڻٽر ۽ آشد ضروري آهن. اُتي هاڻي سوال ٿو پيدا ٿئي ته ڇا اهڙن سوالن جو جواب ڏئي سگهجي ٿو؟ فلسفي جي سڄي تاريخ اهڙي قسم جي بحث مباحثن سان ڀري پئي آهي.

فلسفي جي اڀياس مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته انساني شعور جي باڪ ڦٽڻ کان وٺي اڄ ڏينهن تائين دنيا ۾ ٻن مختلف پر مکيه مڪتبه فڪرن وارا ماڻهو موجود رهيا آهن. هڪڙا عقليت پسند، سائنسي ترقي پسند سوچ رکندڙ ۽ ٻيا غير عقليت پسند، غير سائنسي، انڌ و شواسي ۽ رجعت پرست سوچ رکندڙ. تاريخ جي هر دؤر ۾ اهي ٻئي گروهه فيلسوفائن نُقطن تي هڪٻئي سان چڪتاڻ واري

ڪيفيت ۾ رهندا آيا آهن. فلسفي ۾ انهن مان هڪ ڏُر ڪي جڙ-واڍي ۽ ٻيءَ ڪي مايا-واڍي (تصويريت پسند) جي نالن سان سڏيو وڃي ٿو.

تصويريت جي ابتدا ۽ پوري اوسر يا واڍ مذهب جي هنج ۾ ٿي آهي، جيڪي چون ٿا ته “خالص” روح، “نج” آتما، “پر” آتما يعني خيال، مادي جو ٺاهيندڙ آهي، جڏهن ته اُن جي اُبتڙ ماديت جو بنياد هيءُ ويساهه آهي ته، “وجود (يعني مادو) خيال کي بيدا ڪندڙ آهي.”

اينگلس لکي ٿو: “مذهب ماڻهوءَ جي تنگ (محدود) خيالن مان ڄائو آهي.” اينگلس جي ڳالهه بجا طور تي درست آهي. ماڻهن جا تنگ خيال ان ڪري هئا جو اُهي جهالت ۽ اڻ ڄاڻائيءَ جو شڪار هئا. قديم ماڻهن لاءِ اڻ ڄاڻائي پٽي قسم جي هئي- فطرت کان اڻ ڄاڻائي، پاڻ کان اڻ ڄاڻائي.

اول ماڻهن کان وڌيڪ سگهارن وجودن کي مڃيندي جيڪي وري به ڪنهن مادي صورت ۾ تصور ڪيا ٿي ويا، قديم ماڻهو آهستي آهستي پاڻ جهڙن عام ماڻهن جي روحن کان برتر روحن جي صورت وارن “خدائن” جي وجود کي مڃڻ لڳا ۽ اهڙيءَ ريت خدائن جي هڪ وڏي انبوهه پيدا ڪري گذرڻ کانپوءِ جن مان هر هڪ جو پنهنجو پنهنجو ۽ خاص ڪارج هو- جيئن پراچين يونان ۾ مڃيو ٿي ويو- ماڻهو هڪ خدا جي تصور تائين پهتا ۽ پوءِ اڄوڪو يڪ خدائي مذهب پيدا ٿيو، ايئن اسين ڏسون ٿا ته مذهب جو ٺهڻ، اُن جي اڄوڪي شڪل ۾ به، ماڻهوءَ جي اڻ ڄاڻائي ئي آهي- اڻ ڄاڻائي فطرت کان ۽ اڻ ڄاڻائي پنهنجي پاڻ کان.

ماديت اُن جي اُبتڙ، اڻ ڄاڻائيءَ جي اُنهن حدن کي هٽائي، پري ڪرڻ جي ڪوشش جو نتيجو آهي. اُهي طاقتون جن تصوري خيال پٽي رکيا آهن، اُنهن سماج جي تاريخ ۾ سدائين اڻ-ڄاڻائي ۽ جهالت کي پئي پاليو ۽ تاتيو آهي. اوائلي يونانين جو سڄو شعور ڏيو- وارتائي هو. مثال ڪهڪشان (جنهن کي اسين اڄ به “آڪاس ندي” يا اُن مان تري ويندڙ “نوح نبيءَ جي ٻيڙيءَ جو ليڪو” چئون ٿا، اُن لاءِ هنن جي ڄاڻ هئي ته اهو سندن سورج ديوتا، اڀالو جي پٽ زئس جي ساهيڙي، هيرا ديويءَ جي ٿڻن مان اڏمجي وهيل ٿڃ جو پٽو هو (جنهن تان ئي شايد انگريزيءَ ۾ اُن جو عام نالو ايجان تائين به (دي ملڪي وي) “ڪير جو پٽو” هليو اچي ٿو). نيٺ جڏهن ڊيموڪريٽس (ق م 460-370) کين ٻڌايو ته اهو ته رڳو تارن جو هڪ انٽ ميٽر هو ته ماڻهن وٺي گوڙ ڪيو ته، “اهو ائين چوڻ ته ڪفر آهي!” ۽ اُنهن جي هڪ ئي فيلسوف، انڪساگورس (ق م 500-428)، جڏهن سج لاءِ کين چيو ته اهو سندن “خالق ۽ مالڪ” “اڀالو” ديوتا نه پر باهه ۾ ويڙهيل پٿر جي انٽ چپ

هو ته ماڻهو هن تي مچر جي پيا ۽ کيس طرحين طرحين عذاب ڏنائون، ڇي، ”ماڻهوءَ جي ڳالهه“ خدا ”جي ڳالهه کان مٿي ڪيئن ٿي!“

”ماضيءَ جي مُرسل“ جنهن کي اسين تاريخ چئون ٿا، سا شاهدي ڏئي ٿي، ته اڄ کان اڳي هزار ورهيه کن اڳ يونان جي شهر اٿينس ۾ تنهن زماني جو هڪ ڏاهو ۽ گامون سچار رهندو هو. سندس نالو سقراط چون ٿا. هي حق گو انسان پنهنجي هڪ ننڍڙي ۽ محدود ماحول ۾ لامحدود ڪائنات متعلق سچ جا ٻول ۽ احترام آدميت جي صداقت جي آڌان، عوام ۽ خاص ڪري نئين تهئيءَ جي ڳڀرو نوجوانن ۾ بلند ڪندو رهندو هو. جيڪا ڳالهه تنهن دؤر جي رائج انا پرست شريعتن جي تعليم جي بنهه اُبتڙ هئي، بس پوءِ ڏاڍو ڏمر ۽ قهر جا نيش ۽ ننهن، سچ جي چمر ۽ ماس کي چيرڻ ۽ ڦاڙڻ لاءِ تڪا ۽ تيز ڪيا ويا. سقراط ته زهر جو پيالو پي، جند ۽ جان فدا ڪري ويو، پر هو آزاديءَ جي اظهار ۽ سچ جي اُڏام کي تاريخ ۾ هڪ امر مقام عطا ڪري ويو.

هيءَ ڪشمڪش، جيڪا انسان ذات جي تاريخ ۾ سدا جاري رهي، هڪ اهڙي ڪشمڪش جيڪا اڄ اسان جي پنهنجي دؤر ۾ به اهڙي ئي زوردار نموني هلندي ٿي رهي، جهڙي روز اول کان هئي، سا حقيقت ۾ اڻ ڄاڻائيءَ ۽ ڄاڻ، عقليت ۽ غير عقليت، علم ۽ جهالت، انڌو-وشواسي عقيدن ۽ سائنس جي وچ ۾ ڪشمڪش آهي. هيءَ چڪتاڻ هيءَ جنگ آهي بن لائن جي وچ ۾، جن مان هڪ انسان ذات کي اوندو ڏانهن نٿي ٿو ۽ اوندو ۾ رکڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، ۽ ٻيو اُن جي اُبتڙ، اوندو جي جاءِ تي روشنيءَ جي فتح گهري ٿو، ۽ اُن وسيلي اهو ماڻهوءَ جي آزاديءَ جو خواهان آهي، ۽ اُن لاءِ ڪوشش ڪري ٿو.

مذهب ازل کان وٺي ماڻهن کي عملي زندگيءَ جي ڪشالن کان فراريت، انسان کي درپيش حقيقي سماجي مسئلن جي حل ڳولڻ کان بيزاري، دنيا کان لاتعلقيءَ جو درس ڏيندو آهي. ”انسان جون سڀئي خواهشون فضول آهن، بيڪار آهن. انسان ڪڏهن به خوش نٿو ٿي سگهي، اقتدار، خوشي، دولت، دنياوي سک، وغيره، هن دنيا ۾ ڪڏهن به حاصل نٿا ڪري سگهجن، ڇاڪاڻ ته اُنهن جو ڪو وجود ئي ڪونهي.... ڪاميابيءَ پٺيان ڊوڙڻ، دولت جي آرزو ڪرڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي. اهم شيءِ اها آهي ته زندگيءَ ۾ جيڪي ڪجهه حاصل آهي، تنهن تي شڪر ڪرڻ گهرجي“.... وغيره وغيره.

تصويرت (مايا-واد) جيڪا پنهنجي جوهر ۾ ”مذهب“، ”دين“، ”الاهيات“، آهي، تنهن جي بنيادي تعليم جا مکيه ۽ خاص نُقطا هي آهن:

- مادي دنيا روحاني دنيا تي آڌاري آهي.
- روح يا ذهن. تصور (خيال) مادي کان الڳ وجود رکي سگهي ٿو ۽ رکي ٿو. (جيئن اها دعويٰ ته مادو بلڪل موجود ڪونهي. اهو نياڙ ”مايا“ - نظر جو دوکو آهي)
- غيب ۽ اڪل (جان ۾ نه ايندڙ) جي دنيا موجود آهي. جيڪا اُن سڀ ڪجهه کان به ”مٿي“ ”پرانئين“ يا اُن جي پٺيان آهي، جيڪو سوچي، تجربو ۽ علم (سائنس) وسيلي ڄاڻي سگهجي ٿو.
- ماديت (جڙ-واد) جي بنيادي تعليم تصويرت (مذهب) جي انهن تنهنجي دعوائن جي عين مقابل هن ريت بيٺل آهي.
- دنيا پنهنجي سڄي فطرت ۾ مادو آهي ۽ هر شيءِ جيڪا موجود آهي، مادي سببن جي ڪري ئي وجود ۾ اچي ٿي ۽ مادي جي تحرڪ جي قانونن مطابق اُسري ٿي ۽ وڌي ٿي.
- مادو ذهن کان ٻاهر ٿو، آزاد ۽ معروضي حقيقت آهي، ۽ بجاءِ اُن جي ته ڪا شيءِ مادي وجود کان جدا هجي، هر ذهني يا روحاني شيءِ مادي سلسلي عمل جي ٽي اُپت يا پيداوار آهي.
- دنيا ۽ اُن جا قانون پوريءَ طرح ڄاڻي سگهڻ جهڙا آهن ۽ توڻي جو وقت جي هڪ نه ٻئي مرحلي تي گهڻو اڃا تڻي رهي، پر ڪابه اهڙي شيءِ ڪانهي، جيڪا پنهنجي فطرت ۾ اڪل (جان ۾ اچڻ کان ٻاهر) هجي.
- اسين پنهنجي فلسفن جو تڻ پيش ڪرڻ کانپوءِ هاڻي اُن ڳالهه جي جائزي وٺڻ جي ڪوشش ڪنداسون ته هڪ ماڻهوءَ جي عام سماجي زندگيءَ تي اهي فلسفا ڪهڙيءَ ريت اثر انداز ٿين ٿا. انهن جو سماجي ڪارج ڪهڙو آهي؟ عام ماڻهو انهن مان ڪنهن کان وڌيڪ متاثر ٿئي ٿو؟ اچو ته انهن ڳالهين واسطي عام رواجي روز مره جي سماجي زندگيءَ تي هڪ نظر وجهي ڏسون. اسين هتي سماجي زندگيءَ سان لاڳاپيل هڪ سوال پيش ڪريون ٿا ۽ پوءِ اُن جي حل لاءِ پنهنجي مڪتبهءَ فڪر سان رجوع ڪريون ٿا. ڏسڻو اهو آهي ته اهي مسئلي کي ڪهڙيءَ ريت حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا.

سوال آهي: ”ماڻهو شاهوڪار ۽ غريب ڇو آهن؟“ هي هڪ اهڙو سوال آهي، جيڪو تمام گهڻا ماڻهو خاص ڪري غريب ماڻهو اڪثر ڀڃندا رهندا آهن. يا عام گڏجاڻين، نجی ڪچهري ۽ محفلن ۾ ڪندا رهندا آهن.

هڪ مايا - واد مذهبي ماڻهو ان جو سڌو سنئون جواب ڏيندو ته ائين انهيءَ ڪري آهي جو خدا انهن کي ائين بڻايو آهي. اها خدا جي مرضي آهي ته ڪي ماڻهو شاهوڪار هجن ۽ ٻيا غريب هجن - ٻين لفظن ۾ هيئن ڪٿي چئجي ته خدا جنهن کي وٺي، تنهن کي ڏن، دولت ڏئي يا غربت ۽ بُڪ، يا وري هيءُ به چيو ويندو آهي ته، ”سندس نصيب ۾ ائين ئي لکيل آهي!“

هڪ جڙ - واديءَ جو مؤقف هوندو ته ان حالت - غريبي يا شاهوڪاريءَ - جي سببن جي ڳولا ڪجي، سماجي زندگيءَ جي مادي ۽ اقتصادي حالتن ۾ ان جا ڪارڻ ڳولجن. هو چوي ٿو: جيڪڏهن سماج شاهوڪارن ۽ غريبن ۾ ورهايل آهي، ته اهو ان ڪري، جو زندگيءَ جي مادي ذريعن جي بيدار يا اُپت اهڙيءَ طرح انتظاميل آهي، جو ڪن وٽ زمين جي اُپت ۽ اُپت جي ٻين ذريعن جي ملڪيت آهي ۽ باقي ٻين کي انهن ملڪيتدارن لاءِ ڪم ۾ گهڻو پوي ٿو (جيڪي پاڻ ان ملڪيت سبب پنهنجي لاءِ به ڪونه ٿا ڳهن!) ڪيترو به سخت ڪم هو ڪن ۽ ڪيترو به ڪوئن ۽ ڪسوئن ۽ بچائين، پر اُهي غير ملڪيتدار ماڻهو غريب ئي رهندا ۽ ملڪيتدار ماڻهو انهن جي پورهئي جي ميوي تي وڌ کان وڌ شاهوڪار ٿيندا ويندا.

جيڪڏهن اسين شاهوڪاريءَ ۽ غربت جي حقيقتن لاءِ تصوراتي (مذهبي) سمجهائي قبوليون ٿا، ته ان لاءِ اسين فقط اهو ئي ڪري سگهون ٿا ته موجوده صورتحال کي تسليم ڪريون ۽ خاص طرح پنهنجي بهتر حالت يا درجي تي خوش ٿيون، ۽ ٿورو ڪجهه صدقي، خيرات ۽ زڪوات جي صورت ۾ ڪڍي ٻين ڪن کي ڏيون ۽ وڌيڪ خوش ٿيون ۽ جيڪڏهن غريب آهيون ته پنهنجي پاڳ کان پانيون يا ان کي ويهي پٽيون ۽ گهٽ وڌ ڳالهايون، پر سماج جي جڙ - واد سمجهائيءَ جي روشنيءَ ۾ اسين سماج کي تبديل ڪرڻ واري رستي جي ڳولا ڪري سگهون ٿا ۽ اهو اسين دريافت به ڪري سگهون ٿا.

معلوم ٿيو ته ماديت پسند (جڙ - واد) فلسفو عقليت تي ٻڌل، مظلومن کي نجات ڏياريندڙ ۽ انسان دوست فلسفو آهي، ان جي اُبتڙ صورت پسند (مايا واد) فلسفو يعني مذهبي فلسفو عوام ورڏو، سرمايه دوست نظام جو حامي ۽ رجعتي پرويٽگنڊا جو مددگار آهي. اهو فلسفو سڀ قسم جي دقيانوسي سوچ، ڀرم ۽ انڌ -

وشواسي ڪي فائدو ڏئي ٿو. اسان کي پنهنجيءَ پر ۾ سوچڻ کان ۽ اخلاقي ۽ سماجي مسئلن ڏانهن عقليت پسند ۽ سائنسي رُخ اختيار ڪرڻ کان روڪي ٿو. اُهي (مايا - وادي) اسان کي ٻڌائين ٿا ته، ”اسان کان پنهنجا انساني مسئلا سواءِ اندر جي اُٻڙڪي / ڪنهن اُڀار جي، سواءِ ڪنهن ”روحاني آبياري“ جي، ڪڏهن به حل ٿي نه سگهندا. پيٽ پيريل ماڻهن جي ڳالهين ۽ تقريرن جو هي ڪُل وقتي دل پسند موضوع هوندو آهي، پر ڪيترائي هٿ پورهيت - ڪيٽن ۾، ڪارخانن ۾، آفيسن ۽ رستن تي ڪم ڪندڙ - به اهڙن ٿڌن، منن ۽ ننڍا ڪيندڙ لفظن ۾ قاسي پون ٿا. خدائي ڏاهپ جا ترجمان اسان کي پنهنجين حالتن کي بهتر بڻائڻ واسطي جدوجهد ڪرڻ لاءِ نه پر پنهنجي اندر کي، روح کي، آتما کي سڌارڻ ۽ اُچارڻ لاءِ چوندا آهن. اُهي ڪڏهن به اسان کي ائين نه چوندا آهن ته مادي ۽ اخلاقي طور پاڻ کي بهتر بنائڻ لاءِ اسان کي پنهنجي دنيا ۾ هلندڙ امن لاءِ سوشلزم لاءِ جدوجهد ۾ شامل ٿي وڃڻ گهرجي.

فلسفي جي سڄيءَ تاريخ ۾ اسين تصوريت ۽ ماديت جي وچ ۾ لڳاتار، اهڙين نظرياتي چڪتاڻ، نظرين جو تڪراءُ، ڪشمڪش ۽ مقابلو، هلندي ڏسون ٿا. ماديت جو سڄو ڪارج ۽ پورو اُمنگ سڌائين انساني مسئلن جي عقلي ۽ سائنسي حل ۽ اُن لاءِ جاکوڙ ۾ سمايل آهي.

ماديت پسندي جيئن ته عقل، سائنس ۽ عقل سليم تي ڀروسو ڪري ٿي، تنهنڪري اُنهيءَ ۾ هميشه تشڪيڪ پسندي (معروضي حقيقت جي استدراڪ جي امڪان تي شڪ ڪندڙ نظريو)، شڪ جو هڪ صحتمند حصو شامل هو. ڪنهن به شيءِ کي عقيدتي طور قبول نه ڪرڻ، هر شيءِ تائين پاڻ پهچڻ، هر شيءِ جي جاچ ڪرڻ، هر شيءِ کي آزمائڻ - اُهي ماديت پسند زمانه شناسيءَ جون خاصيتون آهن.

ماديت پسند فلسفين شروع کان وٺي، هن ڪائنات ۽ اُن جي اسرارن کي سمجهڻ، انساني مادي مسئلن جي قبول جوڳي حل ڳولڻ واسطي انهن خاصيتن ۽ سائنسي اصولن کان ڪم ورتو، جنهنڪري اُهي ڏاکي به ڏاکي ترقيءَ جون منزلون طئي ڪندا ويا ۽ ڪائناتي اسرارن تان ڀردو کڻندا ويا. ان ريت قدرتي سائنس جي مطالعي (۽ ان ۾ ترقيءَ) ۽ ڪاميابين ٿن عظيم ايجادن يا کوجنائن کي جنم ڏنو.

• جيو گهرڙي جي دريافت ۽ کوجنا: اهو تسليم ڪيو ويو ته سڀ جانور ۽ ٻوٽا مختلف قسمن جي جيو گهرڙن مان ٺهيل آهن.

- توانائيءَ جو پاڻ محفوظ رکڻ ۽ منتقل ٿيڻ واري خوبيءَ جي دريافت.
- چارلس ڊارون پاران ٻوٽن ۽ ساهوارن جي جنسن جي اصليت بابت ارتقائي نظريو.

انهن ٽن عظيم کوجنائن، هڪ نئين رستي سان قدرت جي تجزيي ۽ اڀياس جي راهه ڏيکاري، انهن کوجنائن ثابت ڪري ڏيکاريو ته قدرت جامد يا هڪ هنڌ بيٺل نه آهي. ننڍي کان ننڍي ڌرتي کان وٺي گهرن ۽ ستارن تائين، واريءَ جي ڪٽي کان سج تائين، هڪ ننڍڙي جيو گهرڙي کان ماڻهوءَ تائين هر شيءِ لڳاتار چرپر ۽ تبديليءَ جي عمل ۾ آهي. انهن تنهي کوجنائن مابعد الطبعياتي سوچ رکندڙن جي تنگ نظريءَ وارن طريقن کي ڀڃي پورا پورا ڪري وڌو.

مذهب، جنهن اڳ ۾ به دعويٰ ڪئي ۽ اڃان به ڪري ٿو ته اهو فلسفي جي دليل بازين ۽ بحث مباحثن ۽ سائنسي کوجنائن کان بالاتر آهي، بلڪ تنقيد کان بالاتر آهي، تنهن جڏهن محسوس ڪيو ته سائنسي، مادي ۽ فطرتي سمجهائين کي وڌيڪ بهتر نموني ۽ پوريءَ طرح ڪاميابيءَ سان منهن ڏيئي نٿو سگهجي، تڏهن ان ماڳهين مادي جي وجود جو ئي انڪار ڪري ڇڏيو ۽ انساني دنيا ۾ مادي نظرين، مادي فلسفين خلاف اعلان جنگ ڪيو جيڪو اڄ به اسان جي پنهنجي دؤر ۾ به ماديت جي جديد شڪل، جدلياتي ماديت سان ائين جاري آهي - ان کي اڄ به مذهبي حلقن طرفان پڪيڙي ۽ بدزيبو بڻائي پيش ڪيو پيو وڃي ته جيئن ماڻهوءَ ان جي ويجهو به نه وڃن. گذرڻ ڏاک نه ڀڃي، آڪي ٿو ڪتا!

مذهبي پيشوائيت، جڙ-واد خلاف منفي پريڪنڊا، تعصب ۽ حسد هڪ طويل عرصي کان منظم نموني اُپاريندي ۽ وڌائيندي رهي آهي. ماديت لفظ مان تنگ نظر، جاهل، فقط ٻڪ ۽ نشي خوري، اک جو موهه ۽ جسم جو موهه، اهنڪار، لالچ ڪنجوسپائي، نفعي خوري ۽ ستي بازاریءَ جو مطلب ته کين ان ۾ سڀ آهي گنديون برايون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون جن ۾ اهي پاڻ کي خانگي / ذاتي طور تي خوب وڪوڙيل ڏسن ٿا، جڏهن ته اهي پاڻ کي سراپا سج، نسورو نور، نيڪيءَ، ايمان ۽ پارسائيءَ جو مجسمو خيرات، زڪوات، عمل جهڙن آدرشن ۽ اخلاقي قدرن جي چيمپيئن ۽ صاف ستريءَ دنيا ۾ رهندڙ سمجهن ٿا.

اسان کي انهيءَ تي ڪوبه اعتراض ڪونهي ته مذهبي مهندار سڳورا پنهنجو پاڻ کي ڇا ٿا سمجهن يا پنهنجي ثنا ۾ ڇا ٿا ٻڌڻ گهرن، پر انساني فڪر ۽ عمل جي هن دنيا ۾ رڳو ڪي سٺا آدرش ۽ سهڻا سخن لفاظيءَ طور استعمال ڪرڻ، عمل جي ميدان ۾ انهن تي ذري برابر به عمل نه ڪرڻ ۽ فقط پنهنجي مفادن لاءِ استعمال ڪرڻ

۽ انهن جي بنياد تي نيڪيءَ ۽ پارسائيءَ جي دعويٰ ڪرڻ، انساني ڪهل، محبت ۽ همدرديءَ جهڙن اعليٰ انساني صفتن تي فقط پنهنجو ئي حق جتان ۽ انهن جو پرچار وغيره ڪرڻ وڏي معنيٰ ڪونه ٿورڪي. اصل ڳالهه عمل جي هوندي آهي.

جيڪڏهن مٿي دعويٰ ڪيل ڳڻڻ ۽ سهڻا سخن عمل جي ڪسوٽيءَ تي پورا نٿا لهن، ته پوءِ اُهي خيال، قدر، ڳڻڻ يا آدرش نلهو هڪ ٻوليءَ جا لفظ يا اصطلاح ٿي وڃي ٿا باقي بچن... ڪا به معنيٰ ۽ مراد انهن ۾ باقي ڪانه ٿي بچي ۽ انهن جو ڇڏڻ يا ورد ۽ انهن جي ٻي ڪا حمد ۽ ثنا، تعريف ۽ تشريح رڳو ٻُٽ پرستانه لفاظي ۽ وٺڻ بڻجي وڃي ٿي، يا خود فريبيءَ، طفل تسليءَ، ڪنهن منافقيءَ ۽ مڪر جو ته ڪم ڏيئي سگهي ٿي، پر ٻيو ان جو ڪو ڪارج ڪونه ٿورهي. مقدس کان مقدس لفظ، اصطلاح يا ڪلمات به ائين انساني تجربن يا عمل جي ساهه سڏيري يا تخليقي دائري مان نڪري فقط ٻوليءَ جي زينت يا ڀرتيءَ جا آواز بڻجي وڃن ٿا ۽ پوءِ اڪثر انهن جي مالڪي يا وارثي جتان وارا منافق ۽ مڪار انهن جي نالي ۽ آڙ ۾ ظالم ۽ ڏاڍ جي بازار لڳايو، رڳو پنهنجو مفت خورو ۽ کائو وجود قائم ڪيو ويٺا رهندا آهن. مذهبي مهندارن اهڙن سپاويڪ لفظن ۽ اصطلاحن کي خوب ڪٽڪڻ ڪرايو آهي ۽ انهن کي ڍال طور استعمال ڪندي، پارسائيءَ جي لبادي ۾ ويڙهجي مظلوم ۽ محروم خلق مٿان پنهنجو ڀرماري وجود مڙهيو ۽ ان کي قائم رکيو آهي. مذهبن جي تاريخ پڙهي ڏسو سڀئي مذهب هر دؤر ۾ آباديءَ جي رعايت يافته طبقي جي مفادن جا، انهن جي حقن جا، انهن جي طرز زندگيءَ جا، انهن جي آزادي جا اٽل محافظ بڻبا رهيا آهن.

اسان وٽ، سنڌ ۾ ڀڄڻ جتي وڏيرا شاهي سڄي انساني خلق، بلڪ چوپائي خلق سميت سڄي ڏيهه کي ڳچيءَ کان جهليو ۽ گهٽيو بيٺي آهي، ان کي ساهه نٿي ڪٽڻ ڏئي، تڏهن اُتي مذهب، ان جي حمايت ۾ بلڪ ان سان گڏ بيٺل ۽ استعمال ٿيندي ڏٺو ويو آهي، مذهب جي شريعت جو پڪ ۽ طريقت جو پڪ، ان وڏيرا شاهيءَ جي پٺڀرائيءَ ۾ بيٺل آهي، بلڪ طريقت يعني پيري، سجاده نشينين جو چار ۽ سنڌ جو خاص سيدپنڻو شريعت کان به وڌيڪ - چو ته پير ۽ مُرشد پاڻ ئي اسان وٽ وڏين وڏين زميندارين جا مالڪ آهن - اهي ڳٺ جوڙ چاڪاڻ ته انفرادي ۽ گروهه مفادن جي پاسبانيءَ جي چڪر ۾ ورتل آهن، انهيءَ ڪري انهن جا قدر به انفرادي ۽ گروهه آهن. قدامت پسند، رجعت پسند، اقتدار دوست ۽ انقلاب دشمن - ۽ انهن جو اجتماعي قدرن، جدت پسند، ترقي مائل ۽ اقتدار دشمن ۽ انقلاب دوست قدرن سان تڪر لازمي ۽ اٽل آهي. ۽ ان معرڪي ۾ اجتماعي قدرن جي سوڀ سان ئي

مظلوم سنڌ جي مجبور ۽ محروم عام خلق پنهنجي چوٽڪاري ۽ بهتر زندگيءَ جا امڪان واپست ڏسي سگهي ٿي.

اهو ئي ڪارڻ آهي ته سنڌ ۾ اڄ جو سڃاڻ ۽ ساڃاهه وند ماڻهو شعور جي پختگيءَ جو مظاهرو ڪندي، دقيانوسي نظرين کان پنهنجو پلٽو آڄو ڪرائي، سڄيءَ دنيا ۾ رائج جديد ترين انسان دوست نظرين کي قبول ڪري ٿو، ڇاڪاڻ ته هو انهن ۾ پنهنجي ئي مذهبي نيڪيدارن کي پريشان ڪري ٿو ۽ سندن نندون ڦٽائي ٿو. ائون اڄ به ايئن سمجهان ٿو ته اسان جي، مطلب ته خاص طرح سنڌ جي صورتحال اها ئي آهي، جيڪا انقلاب فرانس کان اڳ فرانس ۾ سماج جي هٽي، يورپ جي ٻين قومي سماجن جي هٽي، جهڙوڪ پولنڊ، اٽلي ۽ آئرلنڊ جي. اسان وٽ اڄ به وڏيرا شاهي قابض آهي ۽ ڪنهن نه ڪنهن اهڙيءَ ڏاڍائيءَ جي شههه تي پنهنجن ماڻهن تي سدائين الريو بيٺي آهي ۽ انهن کي قبيلن ۾، ذاتين ۾ ۽ دين ڌرم جي فرقن ۽ ويڇن ۾ ورهايو ۽ ويڙهايو، پست خيال، بي حس ۽ پنهنجي وجود جي قدر ۽ وزن کان بي خبر رکيو ويٺي آهي. تاريخڪ خيالي آهي، جا سڄي عوام جي مغز کي دونهائيو ۽ ٻوسائيو بيٺي آهي، بلڪ اسان جا علماءَ ڪرام ۽ مشائخ يورپ ۾ اُن اونداهي دؤر جي مسيحي ڪليسا وانگر، پاڻ ئي وڏا وڏيرا بڻيا، اُن پنهنجي ديني ۽ دنيوي ”عام مختياري“ جي بچاءَ ۾ پنهنجي تقدس ۽ تسبيح سان بلڪ پنهنجي خدا ۽ رسول جي حرمت کي به داو ٿي لڳايو، ميدان ۾ بيٺا آهن.

جڏهن ڪو مذهب يا نظريو مظلوم ۽ محروم خلق جي ترجمانيءَ ۽ طرفداريءَ کي ڇڏي، جنهن سان اُن جي ڪڏهن ابتدا ٿي هئي، سڄي سماج ۽ پيار ۽ پوڄا پاڻ جو بُت بڻجي وڃي ٿو (مطلب ته اُن کي ائين بڻايو وڃي ٿو) يعني ظالم خلق جو به اهو ئي مذهب ته مظلوم خلق جو به اهو ساڳيو مذهب. تڏهن اهو مذهب يا نظريو طاقتور ۽ ظالم خلق جي ئي تصور ۽ تحفظ ۾ هٿڻ سبب، صرف اُن ئي ظالم خلق جي هٿ جي هٿيار جو ڪم ڏئي ٿو ۽ اُن جي سڄي تعليم ۽ تدريس پوءِ ”فرماني“ تعليم جي صورت ۾ رُخ وٺي بيهندي آهي ۽ اهو نظريو يا مذهب پوءِ ظالمن کان مظلوم خلق جي آزاديءَ يا چوٽڪاري جو وسيلو هرگز بڻجي نٿو سگهي. پوءِ ڪيتريون به ڪٿي اهو پنهنجي ازلي ۽ ابدي، اصلي يا آخري هجڻ جون دعوائون ڪري.

اهو ئي سبب آهي ته دنيا جا عقليت پسند، ترقيءَ جا خواهان، باشعور، سڃاڻ ۽ ترقي پسند ماڻهو جديد نظرين ڏانهن لاڙو رکن ٿا. کين جڙ- وادي فلسفي ۾ اڄ به

گُل انسان ذات جي نجات جو اولڙو نظر اچي ٿو. اُهي اڄ به جڙ- وادي فلسفي کي انسان دوست فلسفو سمجهن ٿا.

جڙ- وادي فلسفي جيئن ته سڄيءَ دنيا ۾ مذهبي ٺيڪيدارن جا بنياد لوڏي ڇڏيا آهن. کين پنهنجا مفاد ۽ پنهنجو وجود خطري ۾ محسوس ٿيندي نظر اچي رهيا آهن. اصل حقيقت هيءَ آهي ته بنياد پرست هر شيءِ کان وڌيڪ خيالن ۽ نون نظرين کان ڊڄن ٿا، انهن جي پنهنجي دنيا تي وڃڻين دؤر جو نظريو ايترو ته حاوي آهي جو اُهي اطلاعن (ڪميونيڪيشن) تي پنهنجي هڪ هتي قائم ڪرڻ چاهين ٿا ته جيئن تخليقي ۽ اهڙيءَ طرح سندن خيال موجب “تخريري” خيال وڌڻ ويجهڻ نه شروع ٿي پون.

سڄُ آ، ڪنهن به بغاوت کان، باغي گيت پُرو آهي،

اوندا هيءَ جي راڪي جي ڇاتيءَ منجهه پُرو آهي.

(اياز)

شيخ اياز اهڙي قسم جي سازشن کي خبردار ڪرڻ واسطي سنڌ جي سپوتن، ڏانهن هڪ امر پيغام موڪليو آهي، هو چوي ٿو:

“سنڌ جا سپوتو! مدي خارج سنڌي دماغ هڪ منظم سازش ڪري، اڄ سنڌي شعور جي ارتقا کي روڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن. مون پهرين ته انهن جي حرڪتن کي ڏسي لٺايو هو ته سنڌوءَ جي ڌارا کي ٻه گمبون ڇا روڪينديون! پر اڄ هو هزارين حربا استعمال ڪري رهيا آهن. مڪر، فريب، دروغ گوئي، صحافتي بدديانتي، سياسي ۽ مذهبي اشتعال انگيزي، اقتدار ۽ اختياريءَ اڳيان روڪڻ رڻڻ، ليلڙائيون ڪرڻ، ليٽريچر پائڻ ته جيئن حق جو آواز ڊڄي وڃي ۽ جيئن سنڌي زبان، ادب ۽ ثقافت جا حمايتي هيسجي وڃن.

“مون کي منصور جي انهن چين جو قسم آهي، جي ڪچي ويا هئا ته به اناالحق چوندا رهيا هئا ته اوهان جا جوان اديب، هر ڏمڪيءَ ۽ ڌڙڪي جي باوجود، اوهان جي ادب ۽ زبان جي مشعل بلند رکندا، منهنجي ۽ اوهان جي حقيقت ڪجهه به نه آهي، جيستائين سنڌ نه آهي، سنڌي زبان نه آهي ۽ سنڌيت نه آهي.”

4- تهذيب، تمدني قدر ۽ مذهب:

محترم محمد موسي ڀٽي صاحب جو الزام آهي ته:

“اسان جي نظر ۾ سندس ڪردار جو سڀ کان اهم پهلو جيڪو سنڌ ۽ اهل سنڌ لاءِ نهايت هاجيڪار آهي، جنهن ڪري سنڌ جا هزارين پڙهيل لکيل نوجوان پنهنجي تهذيب، روايتن ۽ قدرن کان محروم ٿي ويا آهن.... سنڌ ۾ ماده پرستيءَ جي جنهن فڪر جو بچ هن 60_50 سالن کان وٺي پوکيو آهي ۽ ان جي آبياري ڪئي آهي، ان فڪر جي نتيجي ۾ سنڌي سماج کي ڇا مليو؟ ماضيءَ کان بغاوت، مثالي قدرن کان بغاوت، پاڪيزه تهذيب کان بغاوت، سماج ۾ مسلسل انتشار ڦيٽائڻ، جذبات جو مظاهرو، مارا ماريءَ جي فضا، سڪون ۽ اطمينان جو خاتمو وغيره وغيره.”

الزامن جي انهيءَ فهرست کي اسين ٻن حصن ۾ ورهايون ٿا. (1) مثالي قدرن، پاڪيزه تهذيب، آفاقي قدرن وغيره کان بغاوت ۽ (2) سماج ۾ مسلسل انتشار ڦيٽائڻ، مارا ماريءَ جي فضا، وغيره وغيره. هتي اسين پهرئين حصي جو جائزو وٺون ٿا ۽ ٻئي حصي جو جواب هڪ ٻئي عليه مضمون ۾ ڏيڻ جي ڪوشش ڪنداسون.

محترم موسيٰ صاحب! اسان کي اول اهو ٻڌائڻ جي زحمت ڪرڻ فرمايو ته سنڌ جو ماضي، ان جا مثالي قدر، پاڪيزه تهذيب ۽ آفاقي قدر توهان جي نظر ۾

ڪهڙا آهن، جن کان سنڌي سماج، سنڌ جي نوجوانن بقول توهان صاحبن جي، اسان جي برغلائڻ تي بغاوت ڪئي آهي.

اسان جي نظر ۾ سنڌ جا تهذيبي، تمدني ۽ آفاقي قدر هي آهن:

سڀني انسانن سان پيار ڪرڻ، سڀني لاءِ خير گهرڻ، سڀني لاءِ هڪجهڙائي، آزادي، هڪ جهڙو انصاف، اُخوت ۽ برابري، روشن خيالي، سَهڻ، منس مريادا ۽ شان، مهمان نوازي، گهڻ ڪرڻ، نيڪي، معاف ڪرڻ، راڳ رنگ، موسيقي، ميلا ملاڪڙا، سماجي ريتون رسمون، سنوٽ ساٺ، زندگيءَ جي تان تي رقص ڪرڻ، زندگيءَ جي ڊوڙ ۾ شريڪ ٿيڻ، ننگن جي حفاظت ڪرڻ ۽ ڌرتيءَ ماءُ تان گهور وڃڻ، وغيره وغيره.

هڪ جُوءِ، ٻي جُوءِ، ڇڏين ڪين جوان،

اهڙا پي انسان، جيڪي ننگن تان نثار ٿيا.

محمد موسيٰ صاحب! فيصلو توهان تي آهي، توهان ئي نياڻ ڪري ٻڌايو ته سنڌي سماج ۽ سنڌي نوجوانن انهن مان ڪهڙن قدرن کان بغاوت ڪئي آهي؟ توهان هروڀرو کڻي پنهنجي اکين تي مذهبي ڪٽرپڻي جي عينڪ چاڙهي آهي ۽ هر ڪنهن ڳالهه کي انهيءَ عينڪ جي مدد سان ڏسڻ جي ڪوشش ڪريو ٿا. حالانڪ زندگيءَ ۾ ٻيون به گهڻيون ڪجهه حقيقتون آهن، جن کان منهن نٿو مٽي سگهجي. جيستائين تهذيبي، تمدني ۽ سماجي سرگرمين ۽ قدرن جو تعلق آهي، سي ڪنهن به مخصوص مذهب جا محتاج هرگز نه هوندا آهن. بلڪ اهي پنهنجي مخصوص ماحول ۾ ڏاڪي به ڏاڪي ارتقائي مرحلا ۽ منزلون طئي ڪندا، جڙندا ۽ قائم ٿيندا رهندا آهن. اها جوڙ ۽ اُڀج انسان جي حس ۽ شعور سان لاڳاپيل ۽ ان جي ماتحت هوندي آهي. جيئن ڪنهن ڏاهي ماڻهوءَ خوب چيو آهي ته، ”ثقافت دراصل انسان جي تحت الشعور ۾ ماٺ ميٺ ۾ ڪم ڪندي ويندي آهي، بلڪل اهڙيءَ طرح جيئن ساهه کڻڻ، هلڻ ڦرڻ، ۽ جسم جي ٻي ڇرڻر حس انساني ۽ شعور انسانيءَ جي تحت چپ چاپ ٿيندي رهندي آهي، گویا، ثقافتي شعوري اوسر هڪ جِبلِي حقيقت آهي، جڏهن ته مذهب هڪ نفاذي ۽ حُڪمي: جيئن ٺا حضرت چوندا آهن ته اسلامي قانون، مثلاً: خاص طرح پنج ارکان نافذ ڪريو. يا ٻين مذهبن ۾ اهڙا ڪي ڪريا ڪرم يا رسمون (Rituals) ادا ڪريو. مذهبي عقيدتي، ارڪانن ۽ ڪريا ڪرم ۾ ڪا ردوبدل ۽ تبديليءَ جي اجازت نه هوندي آهي. جڏهن ته ثقافتي قدر وقت، حالتن ۽ انساني طبع جي ڦير گهير جي

نتيجي ۾ بدلجي به سگهن ٿا ته منسوخ به ٿي سگهن ٿا، ڪي نوان بهتر کان بهتر پيدائڻي سگهن ٿا. مطلب ته مذهب انسان لاءِ هڪ طرح جبري صورت وٺي بيهي ٿو. ۽ ثقافت اختياري. انسان مذهب جي پاروٿن. وقت کاڌل ۽ ڪم کان ويل ڳالهين کان باغي ۽ مُنڪر نٿو ٿي سگهي پر ثقافتي قدرن کان ڪن لاتار به ڪري سگهي ٿو ته انهن ۾ نواڻ به آڻي سگهي ٿو. ٻئي طرف ائين به آهي ته هو ڪنهن مذهب يا ان جي ڪنهن فرقي کي قبول ٿي يا نه قبول ٿي پر آزاد آهي. پر ثقافتي قدرن ۽ ضابطن سان ڪيس وري به ڦي زمانه جڙجي رهڻو پوي ٿو. انساني قومي معاشري جي هڪ فرد جي حيثيت سان هن جي سڃاڻپ سندس ثقافت جي حوالي سان آهي ۽ ان حيثيت سان اها سڃاڻپ قوم ۾ فساد يا انتشار جو سبب نٿي بڻجي. موسيٰ پٽو صاحب به سنڌ ۾ سڀني سنڌين جي نظر ۾ هڪ جهڙو سنڌي آهي نه ڪي عربستان جو ڪو عرب سڳورو يا ٻئي ڪنهن وطن يا قوم جو ٻيو ڪو ماڻهو.

محترم موسيٰ پٽي صاحب کي معلوم هجڻ گهرجي ته ثقافتي قدر ڪنهن وحي، الهام ۽ آسماني احڪامن جي نتيجي ۾ قائم نه ٿيندا آهن. بلڪ انهن جو پنهنجو مقامي طور تي ارتقائي عمل جاري هوندو آهي. ”هو جمالو“ ڳائڻ لاءِ سنڌين تي ڪڏهن به ڪو وحي يا الهام نازل نه ٿيو هو ۽ نه ئي ڪنهن سنڌيءَ کي ڪو الهام ٿيو هو ته سنڌي ماڻهو ”هو جمالو“ ڳائين. يا وري اهو ته پنجابي ماڻهو ”ماهيا“ ڳائين. هرگز نه! دراصل قومي تهذيب ۽ ثقافت جو وجود وطن جي وجود ۽ حقيقت سان لاڳاپيل هوندو آهي. جڏهن ته مذهب جو وجود ڪنهن به جاگرافياڻي حدن سان مشروط نه هوندو آهي. جيڪڏهن ائين هجي ها ته پوءِ جيڪر دين اسلام عرب جي سرحد کان ڪڏهن به ٻاهر نه نڪري سگهي ها! مذهب جو بنياد الاهيات تي رکيل آهي ۽ ثقافتي ۽ تهذيبي قدرن جو عقليات يا معقولات تي.

محترم محمد موسيٰ صاحب! توهان کي مذهبي احڪامن ۽ انهن جي زير اثر ڪريا ڪرمن ۽ قومي تهذيبي ثقافتي ۽ تمدني سرگرمين ۾ ڪوبه فرق نظر نٿو اچي! ان کان وڌيڪو ڪهڙو وڏو الميو توهان لاءِ ٿي سگهي ٿو!! توهان جي ڄاڻ ۾ اضافي لاءِ عرض آهي ته دنيا ۾ پنهنجي وجود کي برقرار رکڻ لاءِ هڪ مذهب کي ڪنهن نه ڪنهن قوم جي ضرورت اوس پوندي آهي. جڏهن ته ڪنهن قوم لاءِ ڪو مخصوص مذهب هجڻ ضروري ناهي هوندو. چيني قوم وٽ پنهنجي قديم تهذيب ۽ ثقافتي ورثو محفوظ آهي، پر هنن وٽ ڪو مذهب مخصوص ناهي. اهڙيءَ طرح دنيا جي سڀني قومن وٽ قومي ۽ مذهبي صورتحال اها ئي ساڳي آهي. تهذيبي ۽

تمدني قدر الڳ شيء آھن ۽ مذهبي عقيدا ۽ رسمي ڪم ڪار هڪ الڳ شيء. هائي اچو ته توهان کي هڪ سادو مثال سمجھايون.

هڪ مومن مسلمان لاءِ قرآن پاڪ هڪ مقدس ڪتاب آهي ۽ هو ان تي ايمان رکي ٿو پر اسين سنڌي قوم وارا ماڻهو مسلمان به آهيون ته هندو عيسائي، پارسي، ٻڌ ۽ قادياني وغيره به. سنڌي قوم يا ان طرح پاڪستاني قوم جي هر فرد لاءِ قرآن شريف تي يا گيتا پلاريءَ يا بائبل سڳوري تي ايمان آڻڻ لازمي ناهي.

هائي اسين هڪ ٻيو مثال ڪئون ٿا. اسين سنڌي ماڻهو چوندا آهيون ته، ”نياڻي ست قرآن آهي.“ اسان جي سنڌي سماج ۾ ان جو مطلب هڪ نياڻيءَ جو قدر ۽ اهميت ۽ عزت افزائي ڪرڻ آهي. اهو اسان جو هڪ سماجي قدر آهي. نياڻي اڱڻ تي هلي اچي ته اسين ماڻهو ست پيڙهي ڪان هلندڙ خوني تڪرار، دشمنيون وغيره ختم ڪري ڇڏيندا آهيون. نياڻيءَ جي صدقي اسين سنڌي ماڻهو خون به بخش ڪري ڇڏيندا آهيون. اسين سنڌي ماڻهو نياڻيءَ کي بي مانو ڪڏهن به نه ڪندا آهيون. زهر جو ڍڪ ته پي وينداسين پر نياڻيءَ جي منهن ۾ گھنج پوڻ نه ڏينداسين. اوڙي پاڙي واري جي نياڻيءَ جي عزت پڻ پنهنجي نياڻيءَ جيئن ڪندا آهيون. پاڙي جي نياڻيءَ، راج جي نياڻيءَ جو احترام ۽ عزت ڪندا آهيون. گس پنڌ تي ڪٿي ڪنهن دشمن جي عورت يا نياڻي ايندڙيا ويندڙ هجي، اسين سنڌي ماڻهو ان جي احترام طور اهو گس، اها واٽ تي ڇڏي ڪجهه پراڻي هلندا آهيون. محمد موسيٰ صاحب! اسان جا اخلاقي، تهذيبي ۽ تمدني، ۽ پاڪيزه قدر اهي اٿو. توهين الائي ته ڪهڙن قدرن جي پائماليءَ جي ڳالهه ٿا ڪريون. ڇا، سنڌي سماج انهن مٿي ذڪر ڪيل قدرن تان هٽ ڪئي ويو آهي. يا انهن کان بغاوت ڪئي اٿس؟ هرگز نه.

رهي ڳالهه سنڌ جي ماضيءَ جي ته منل! سنڌ جي ماضيءَ جو امين موهن جو دڙو آهي، بلڪ سنڌ جو ماضي ان کان به قديم آهي. سنڌي سماج پنهنجي ان عظيم ماضيءَ ۽ ان جي ورثي جو والي ۽ وارث آهي. سنڌي سماج پنهنجي ان ماضيءَ تان هرگز هٽ نه ڪنيو آهي. اسين اڄ به موهن جي دڙي ۽ ان جي ثقافت تي فخر محسوس ڪندا آهيون ۽ پنهنجي ماضيءَ جو ناتو ان سان جوڙيندا آهيون. اهي ته توهين تنگ نظر ٿا حضرات آهيو، جيڪي محمد بن قاسم پاران سنڌ تي ڪاهه واري وقت کان اڳ واريءَ سنڌ جي ماضيءَ تان هٽ ڪنيو ويٺا آهيو. قومي تاريخ جي قديمي دور ۽ خاص ڪري موهن جي دڙي جو نالو ٻڌڻ سان ئي توهان

حضراتن جي نازڪ طبيعت تي ناگوار اثر پون ٿا. جڏهن ته سنڌي سماج پنهنجي سڄيءَ تاريخ جي مالڪيءَ جو داغي آهي. توهان صاحبن جي خدمت ۾ هڪ نمائندگي گذارش آهي ته مهرباني ڪري درباري ۽ اقتداري داعين جي خيالن ۽ ڪتابن کي هڪ طرف پاسيرو رکي غير جانبدار، عالمي ۽ مستند تاريخي ڪتاب پڙهي ڏسو ته جيئن توهان صاحبن کي ڪجهه خبر پوي ته سنڌ جو ماضي، ان جي سڀيتا ۽ ان جا تهذيبي، تمدني قدر ڪهڙا هئا؟

پر، جيڪڏهن سنڌ جي ماضيءَ ۽ ان جي تهذيبي ۽ تمدني قدرن مان توهان جي مراد محمد بن قاسم جي سنڌ تي حملي کانپوءِ سنڌ جي ڪن ماڻهن جي قبوليل مذهب ۽ عربن جي، ايرانين جي يا مغلن جي ثقافت آهي ته منهنجا منا، ماڻهن کي اها به خبر آهي ته انهن سڳورن ۽ حملي آورن جي تهذيب ۽ ثقافت ڇا هئي، اچو ته مثال طور ان بابت ڪجهه ڄاڻ حاصل ڪريون.

ايران جي جڳ مشهور ”شاهنامي“ جو ٽيندڙ فردوسي فرمائي ٿو ته عرب ڳوٺه ڪائيندڙ هئا! ڇا، اهو درست ناهي؟ هڪ ٻيو مثال ٿا ڪئون، انين ڪلاس جي انگريزيءَ جي ڪتاب ۾ ”عقلمند شيخ“ (The Wise Shaikh) جي عنوان سان هڪ سبق آهي، ان ۾ لکيل آهي ته ان شيخ صاحب کي پنهنجي گڏه سان ايترو ته پيار هو جو هو پنهنجي تنبوءَ ۾ ان گڏه سان گڏ سمهندو هو. جڏهن ته سندس غلام تنبوءَ ٻاهران سمهندا هئا! هڪ ڀيري ڪنهن سفر دوران سندس هڪ دوست علي به ساڻس گڏ هو. جنهن وٽ 80 سونيون اشرفيون هيون، مسافريءَ جي ٽڪاوت سبب هڪ رات ان دوست کي اگهور نند ڳهيري وئي، ٻئي ڏينهن سجاڳ ٿيڻ تي جان ڪٿي ڏسي ته سندس اشرفيون غائب هيون!

هڪ وڌيڪ مثال ٿا وٺون:

اسان کي يارهين ڪلاس جي آسان اردوءَ جي ڪتاب ۾ هڪ عرب ٻڌو ۽ گُٽي جي آکاڻي پڙهائي ويندي هئي، جنهن موجب هڪ لڱا ڪو عرب بدو ڪنهن ڊگهي سفر تي نڪتو ۽ پاڻ سان گڏ پنهنجو وفادار ڪتو به سفر ۾ شامل ڪيائين. سفر دوران وات تي جڏهن ڪيس ٻُڪ لڳندي هئي ته اهو بدو پاڻ سان گڏ ڪنيل خوراڪ مان پيٽ ڀري کائيندو هو، پر گُٽي کي کاڌو ته ڀري جي ڳالهه پر پنهنجي اوڀر به ڪين ڏيندو هو. نيٺ هڪ ڏينهن اهو گُٽو ٻُڪ وڳهي مري ويو!

پرائمري ٽئين ڪلاس جي سنڌي نصاب ۾ هڪ آکاڻيءَ ۾ لکيل آهي ته ڪي به عرب ڪنهن سفر تي نڪتا. منجهان هڪ وٽ تي مانيون ته ٻئي چٽي وٽ پنج

مانيون گڏ هيون. وات تي هڪ ٻيو مسافر به سفر ۾ ساڻن گڏ ٿيو. پر ان وٽ ماني وغيره نه هئي. سفر دوران ٻڪ لڳڻ تي جڏهن همراھ ماني کائڻ ويٺا، تڏهن ان نئين مسافر چيو ته ٻيلي مون کي به ماني ڪارايو. آئون اوهان کي ان جي عيوض پئسا ڏيندس. تڏهن کيس به گڏ وهاريائون. ماني کائڻ کانپوءِ ان اجنبيءَ جڏهن پئسا ڏنا ته اڳ وارا يعني همراھ پئسن جي ورڇ تان پاڻ ۾ وڙهي پيا. اوچتو حضرت علي ڪرم الله وجهه اُتان لانگهائو ٿيو. تنهن فيصلو ڪري منجهائن هر هڪ کي سندس حصي ۾ آيل رقم ورهائي ڏني. اها آهي عربن جي بي مثال مهمان نوازي!

اهي ته چند عام رواجي مثال آهن رڳو عرب سڳورن جا. سنڌ تي ٻين حملي آورن، ايرانين، مغلن، انگريزن يا ٻين اهڙن جي سماجي، ثقافتي قدرن بابت اسين گهڻو ڊيگهه ۾ وڃڻ نٿا چاهيون. ميان موسيٰ صاحب! توهان جيڪڏهن انهن حقيقتن کان انڪار ڪرڻ چاهيو تڏهن به نٿا ڪري سگهو. ڇاڪاڻ ته اهي ڳالهيون تحقيق ۽ تصديق کانپوءِ ئي نصابي ڪتاب ۾ شامل ڪيون ويون آهن ۽ اسان وٽ اسڪولن ۾ ٻارن کي پڙهائون وڃن ٿيون. نصابي ڪتابن جي جائزي واري قومي ڪميٽيءَ پڻ انهن جي منظوري ڏني آهي. هاڻي جيڪڏهن توهان چئو ٿا ته سنڌي نوجوانن مٿي ذڪر ڪيل ”بي مثال تهذيبي ۽ تمدني قدرن“ کي قبول ڪان بغاوت ڪئي آهي ته پوءِ برابر، توهين ان ڳالهه ۾ حق بجانب آهيو. سنڌي نوجوان توهان صاحبن جا ڏوهي، ”مجرم“ آهن، ڇاڪاڻ ته اهي نه ته ڳوهه کائي سگهن ٿا ۽ نه ئي ڪنهن دوست سان ويساهه گهاتي ۽ نه ئي ڪنهن مهمان کان کيس ماني ڪارائڻ عيوض پئسا وٺن ٿا. اسان جو سنڌي ماڻهو ته پکي پڪڙ، جيت جڙي کي به نيم سان دائو پاڻي، چوڳو ۽ کاڌو خوراڪ ڏئي ٿو. سندس در تي ڪوبه ساهوارو، پَسُو، پکي پڪڙ، جيت جڙو پُڪ وڳهي نه مرنڊو آهي. اسان پنهنجين اهڙين عادتن سبب گهڻو ڪجهه لوڙيو به آهي، پر پوءِ به پنهنجي عادت کان مجبور آهيون، ڇا ڪيون؟

محمد موسيٰ صاحب! شايد توهان انهيءَ حقيقت کان اڻواقف آهيو ته ڪنهن سماج ۾ ڪنهن ڌارئين مذهب جي نفاذ کان پوءِ به ان سماج ۾ اڪثر ثقافتي ريتون رسمون، سنوڻ، ساڻ ۽ رواج ان نئين مذهب جي حڪمن جي برخلاف به موجود ۽ قائم رهندا آهن. جيئن اسان وٽ ميلا ملاڪڙا، راڳ رنگ، موسيقي، پينگهه ۾ لڏڻ، سنگ تراشي، مزارن ۽ مقبرن تي حاضر ٿيڻ، نذر نياز، ڪشتي راند، گهوڙن جون

شرطون ۽ ٻيون ائيڪ ثقافتي ۽ سماجي سرگرميون جيڪي اسان جي قديم ثقافتي قدرن جو حصو هيون، سي اسلام نافذ ٿيڻ کانپوءِ به اڄ تائين جيئن جو ٿيڻ موجود ۽ مروج آهن. جيتوڻيڪ سنڌ ۾ اسلام کي قبول ڪئي به درجن کن صدين کان ڪجهه مٿي عرصو گذري چڪو آهي ۽ ان دوران توهان پاران عالم دين حضرتن هر دؤر ۾ انهن ريتن رسمن ۽ قدرن خلاف ڪُفر جون فتوائون جاري ڪيون بلڪ گهڻو ڪجهه ڪيو ويو. اورنگزيب ته ماڳهين ليڪا لتاڙي ويو هو. اڄ اوهين به اهائي سُنت ادا ڪريو پيا، پر پوءِ به اهي ريتون رسمن اڄ به سنڌ ۾ سڄي سنڌي سماج ۾ رائج آهن ۽ وڏي قومي اُتساه سان ادا ڪيون وڃن ٿيون. اُنهن کي تياڳيو نه ويو آهي. سنڌي سماج، سنڌي نوجوانن ڪنهن به صورت ۾ اُنهن قدرن ۽ سرگرمين کان بغاوت هرگز نه ڪئي آهي.

رگ ويد ۾ ڄاڻايل آهي ته موهن جي دڙي جون سنڌي عورتون تنهن زماني ۾ به هار سينگار ڪرڻ کان اڻ واقف نه هيون. اُهي سون، چاندي ۽ عاج جا زيور پائينديون هيون. (توهان کي اعتبار نه اچي ته توهان اڄ به اهڙا زيور موهن جي دڙي واري عجائب گهر ۾ ڏسي سگهو ٿا)، عورتون هٿن کي مينڊي لائينديون هيون، ميڪ اپ ڪنديون هيون، سونهن سينگار ڪنديون هيون، رگ ويد ۾ چٽيءَ طرح لکيل آهي ته اُن دؤر جون ناريون وارن ۾ گُل سڄائينديون هيون، تيل ڦليل ڪنديون هيون، چوتيون ٺاهينديون هيون، علحده علحده نمونن سان وارن جي ٺاهه ٺوهه ڪنديون هيون (اُنهن نمونن ۽ اُنهن جي نالن جو ذڪر پڻ تفصيل سان ڪيل آهي). سينڌ ۾ سنڌور پيرينديون هيون، عورتون زريءَ پربل ڪپڙا پائينديون هيون، ريشمي ڪپڙا پائڻ جو رواج عام جام هو. ”زالون اهو هار سينگار ۽ چڱو چوڪو ڪپڙو ان لاءِ استعمال ڪنديون هيون ته جيئن پنهنجن مڙسن کي وڌيڪ سهڻيون لڳن.

پيرومل مهر چند آڏواڻي ”قديم سنڌ“ نالي ڪتاب ۾ لکي ٿو: ”رگ ويد واري زماني جي سڀيتا، جنهن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي سا سنڌو ماڻھو جي سڀيتا آهي ۽ اها اڄ به ساڳي آهي. ڪن غير اهم ۽ جُزوي ڳالهين کان سواءِ ريتون رسمن به ساڳيون ته ڪاٽڻ پيئڻ، چوڙڻ ماڻڻ جا نمونا به ساڳيا آهن.“

هاڻي سنڌي ماڻهو پاڻ ان ڳالهه جو فيصلو ڪن ته سندن سماج جي اُتڻي ويهڻيءَ، نيت ريت ۽ تهذيبي تمدني قدرن کان بغاوت ڪنهن ڪئي آهي ۽ اُنهن خلاف ماڻهن کي بغاوت تي ڪير ٿو پارِي؟ اسلامي قانون جيئن اهو ايران ۾ آندو ويو هو، يا افغانستان ۾ طالبان نافذ ڪيو آهي ۽ جيئن اسان جا ڪي محترم عالم

دين حضرات ان جي تشريح ڪن ٿا، تنهن پتاندر هڪ عورت کي فقط سُرخي (Lip-stick) لڳائڻ جي جرم ۾ 71 ڪوٽن جي سزا تجويز ڪيل آهي! ٻيا هار سينگار ۽ وارن جي ٺاهه ٺوهه ته پري جي ڳالهه آهي!!

پر وري به اياڙ چواڻي ”به گمببون سنڌوءَ جي ڌارا کي ڇا روڪي سگهنديون!“ جيتوڻيڪ انهن پنهنجي، پر ۾ پورا نهنن چوٽيءَ جا زور لڳايا آهن ته مٿي ذڪر ڪيل سندن سوچ پتاندر ”ڪافرانہ“ ۽ غير شرعي رسمون ختم ڪرايون وڃن ۽ انهن جي جاءِ تي خالص ۽ نبار اسلامي رسمون نافذ ڪيون وڃن. اسين پنهنجي دعويٰ جي حق ۾ روز مرهه جي سماجي زندگيءَ مان ان قسم جا ڪوڙ سارا مثال دليل طور پيش ڪري سگهون ٿا. مثال طور ڪجهه عرصو اڳ ”جاڳو“ اخبار ۾ اها خبر ڇپي هئي ته موري شهر ويجهو هڪ ڳوٺ سنهڙا ۾ صوفي فقير خدا بخش ڪٿيءَ جي درگاهه تي ڪجهه صوفي فقير صوفيائو راڳ ڪري رهيا هئا ته ٺُلن جي هڪ جماعت جا ڪجهه ٺُلا، مولوي ابراهيم سومري جي اڳواڻيءَ ۾ بندوقون ڪڍي آيا ۽ کين راڳ بند ڪرائڻ لاءِ چيائون پر راڳ بند نه ڪرڻ تي هُنن صوفي فقيرن مٿان بندوق جا فائر ڪيا (وڌيڪ مثال ڄاڻڻ لاءِ روزانه ”جاڳو“ ۾ 97-9-25 تي ڇپيل محترم رسول بخش پليجي صاحب جو مضمون ”تنگ نظري، تعصب ۽ انصاف دوستي“ پڙهو)

دراصل ٺُلا حضرات چاهين ٿا ته ماڻهو راڳ رنگ، ساز سرود بدران فقط قواليون ڳائين، مولود پڙهن، دهل دمامن ۽ شرنابين بدران پتڪو ۽ ماتم ڪن. ميلن ملاڪڙن بدران عرب ثقافت واري رسم يعني اُنن ۽ گهوڙن پٺيان معصوم ٻارڙن کي ٻڏي گهلڻ واري رسم اختيار ڪن ۽ حرم سرائن ۾ مختلف رنگ ۽ نسلن جي بيمار عورتن جا ٽڙ پالين. پر ڇا ڪجي، جو سنڌي ماڻهو ۽ خاص ڪري نوجوان نسل اهڙن ”عالمي تهذيبي ۽ تمدني قدرن“ تي عمل نٿو ڪري، تنهنڪري اهي محترم موسيٰ صاحب جهڙن عالم دين حضرات جي نظر ۾ ”باغي“ آهن. اسان کي بهرحال، پنهنجي ماضيءَ، ثقافتي، تمدني ۽ آفاقي قدرن تي ناز آهي. موسيٰ ڀٽي صاحب کي اها ڳالهه وڻي يا نه وڻي، سندس مرضي.

5_ سيڪيوريزم ۽ عقليت پسندي

اسان پنهنجن گذريل مضمونن ۾ محترم موسيٰ ڀٽي صاحب طرفان مڙهيل تهمتن مان ڪجهه وڌيڪ اهم الزامن جي جوابن ڏيڻ جي هڪ نمائڻي ڪوشش ڪئي آهي. هيءُ مضمون اُن سلسلي جي آخري ڪڙي آهي. هن مضمون جي آخر ۾ اسين معزز پڙهندڙن کان اها اُميد رکون ٿا ته اُهي فيصلو ڪن ته سنڌي سماج ۽ سنڌي قوم جو ڏوهي ڪير آهي. محترم پڙهندڙن کي اسان جي نمائڻي گذارش آهي ته اُهي سُچيتائيءَ سان، پنهنجي پوري دل جي خلوص سان، الزام مڙهندڙن ۽ الزامن جي رڌ ۾ ايندڙ شخصيتن جي سنڌ ۽ سنڌيت دوستيءَ جي حوالي سان ادا ڪيل ڪردار جي چنڊ چاڻڪ ڪن ۽ فيصلو ڪن ته سنڌ لاءِ هاڃيڪار ڪير آهي؟ هن مضمون ۾ اسين محترم موسيٰ ڀٽي صاحب پاران لڳايل ڪجهه تهمتن ۽ فتوائن جي جائزي وٺڻ جي ڪوشش ڪنداسين. مثال موسيٰ ڀٽو صاحب فرمائي ٿو:

“سنڌ ۾ ماده پرستيءَ جي جنهن فڪر جو بچ (ابراهيم جويي) 50_60 سالن کان وٺي پوکيو آهي ۽ اُن جي آبياري ڪئي آهي، اُن جي نتيجي ۾ سنڌي سماج کي ڇا مليو؟..... سڀني قدرن کان بغاوت ۽ سماج ۾ مسلسل انتشار. ڦيٽاڙو، جذبات جو مظاهرو مارا ماريءَ جي فضا، سُڪون ۽ اطمينان جو خاتمو” وغيره وغيره.

الزامن جي انهيءَ فهرست کي اسان اڳئين مضمون ۾ ٻن حصن ۾ ورهايو هئوسين، هڪ حصي جو جواب ”تهذيبي، تمدني قدر ۽ مذهب“ نالي عنوان واري مضمون ۾ ڏنو هئوسين. ٻئي حصي يعني سماج ۾ انتشار، ڦيٽاڙي، مارا ماريءَ جي فضا وغيره جو جواب هن مضمون ۾ ڏيڻ جي هڪ عاجزائي ڪوشش ڪنداسون. هاڻي اچو ته مٿي ذڪر ڪيل الزامن جو جائزو وٺون.

محترم موسيٰ ڀٽي صاحب جي بقول مٿي ذڪر ڪيل سڀئي سماجي ڪيفيتون سنڌ ۾ ان ڪري پيدا ٿيون آهن جو اسان اهڙن لاڙن جو بچ چٽيو ۽ انهن جي آبياري ڪئي آهي. مٿي ذڪر ڪيل صورتحال واقعي به ڳنڍيل آهي، محترم محمد موسيٰ صاحب! جيڪڏهن هڪ فرد جي ڪري سماج ۾ ايڏو ڦيٽاڙو ۽ انتشار پيدا ٿي پيو آهي ته پوءِ توهان پورا هزارين علماءَ دين سڳورن سوڀن سالن تائين هتي سنڌ ۾ ڇا پئي ڪيو؟ ڇا اسان جو فڪر ايترو اثرائتو، وڙندار، ڪارائتو ۽ عوام لاءِ قابل قبول ۽ نجات ڏياريندڙ آهي، جو سوڀن سالن کان رائج اوهان جي دعويٰ موجب ازلي ۽ آفاقي فڪر کي به ماڻهو ترڪ ڪري يا ان کان بغاوت ڪري، ان نئين فڪر کي قبول ٿي لڳا آهن، ۽ ان ريت اوهان کي انهيءَ ڊپ اچي ورايو آهي ته متان ڪٿي اوهان جي فڪر تي ٻڌ رومن ڪليسا وانگر زوال نه اچي وڃي! جيڪڏهن اوهين ان ڳالهه جو اقرار ڪريو ٿا ته اسان جي 50-60 سالن جي ڪوششن اوهان جي سوڀن سالن جي محنت تي پاڻي ڦيري ڇڏيو آهي ته پوءِ ته اوهان کي ڪيپي ته ان فڪر کي قبول ڪريو ۽ ان جي مڃتا ٻڌائي سگهندو ته هي جيڪي ايم ڪيو ايم وارا سنڌ جي شهرن اندر آدم ٻو آدم ٻو ڪندا ٿا وٽن، تن جي سرپرستي ۽ نظرياتي آبياري ڪنهن ڪئي آهي؟ ڇا ڪين اسان چيو آهي ته اوهين وڃي ائين ڪريو؟ سنڌ اندر جيڪي نسلي ۽ قبائلي جهيڙا ٿي رهيا آهن، تن جا محرڪ ڪير آهن؟ سنڌ جي ڳوٺاڻي زندگيءَ جو ساهه مٿ ۾ گهٽي رکڻ وارن ڌاڙيلن جي سرپرستي ڪير ٿو ڪري، اسپين يا وڏا وڏا گادي نشين، مير، پير؟ ڊي ايم سي (ڊاٽو ميڊيڪل ڪاليج) ۾ غنڊه گادي ڪري سنڌي شاگردن تي حملي ڪندڙ ۽ ابو زاهد ناريجي کي شهيد ڪندڙ ”جمعيت“ جي سرپرستي ۽ نظرياتي آبياري ڪير ٿو ڪري؟

راولپنڊيءَ ۾ 5 ايراني ٽيڪنيشنن کي قتل ڪندڙ لشڪر جهنگويءَ (جنهن جي سربراهه 102 جڻا قتل ڪرڻ جو اعتراف پڻ ڪيو) جي سرپرستي ۽ آبياري مذهبي عالم سڳورا ڪن ٿا يا اسپين؟ ملتان ۾ تحريڪ جعفرية وارن جو قتلام ۽

ايرائين جو جماعت خانو (خانہ فرهنگ) باهه جي نذر ڪرڻ به گویا اوهان جي خيال موجب اسان جي چُرچ تي ٿيو هوندو! مسلمانن ۾ اڄ جيڪا فرقي بندي آهي ۽ اُنهن فرقن جا هٿيار بند ۽ تربيت يافته جتتا جيڪا رت جي هولي کيڏندا و تن تا تن جو ذميوار ڪير آهي؟ توهان جي ته خيال موجب مسجدن ۾ نمازين مٿان ۽ امام بارگاهن ۾ مومنن مٿان گوليون هلائڻ ۽ بهر اُچلائڻ وارا عمل ڪنهن جي چُرچ تي ٿيندا هوندا.

گذريل ڪجهه سالن ۾ الجزائر ۾ جنوني درندن 60 هزار کان مٿي ماڻهن کي گُڻو آهي. هر روز جون اخبارون سندن ”شاندار ڪارنامن“ سان ڪاريون ٿيون پيون آهن. اڃان چند ڏينهن اڳ انهن دين جي علمبردارن پاران ماستريائين کي سندن اسڪولن ۾ اسڪولي ٻارن اڳيان گُڻو آهي. اهي حضرات اهي اسلامي نظام نافذ ڪرڻ لاءِ ”جهاد“ ڪري رهيا آهن ۽ ”ڪافرن“ کي جهنم رسيد ڪري رهيا آهن!

هُو جيڪو سن 1971ع ۾ ويهه لکن کان مٿي بنگالي مسلمانن جو گُڻو ڪيو ويو هو، (چاڪاڻ جو ديني حلقن جي نظر ۾ اُهي ”مُرتد“ ٿي ويا هئا) ۽ لکين بنگالي عورتن ۽ ڪنوارين چوڪرين سان زنا جا ڪلور ڪيا ويا هئا. جن ۾ ايمان ۽ جهاد جي جذبي سان سرشار ”البدن“ ۽ ”الشمس“ جا تربيت يافته ”جوڏا“ سڏا سنوان ملوث هئا، تن جي تربيت ۽ نظرياتي آبياري توهان جي خيال ۾ ڪنهن ڪئي؟ هُو جيڪا افغانستان ۾ گهرو ويڙهه هلي رهي آهي، تنهن ۾ به اوهان جي سوچ پٽاندر ڪنهن جو هٿ ۽ فڪر شامل هوندو؟ پليءَ کي خواب ۾ ڇيڇڙا!!! محترم موسيٰ صاحب! توهين ته عالم دين آهيو. پلا ٻڌايو ته هاڻي افغاني پاڻ ۾ چو وڙهي رهيا آهن؟ اڳ ۾ ته ڪٿي مڃيوسين ته اُهي مجاهدين اسلام گُفر ۽ دهرت خلاف ”جهاد“ ڪري رهيا هئا، پر هاڻي؟

اڳوڻي وزيراعظم محمد نواز شريف هڪ تقريبن کي خطاب ڪندي فرمايو هو ته، ”ديني مدرسا نفرت جو بچ پوکي رهيا آهن. اُتي سُني مُرتد ۽ شيعا ڪافر جو درس ڏنو وڃي پيو.“

حجاج بن يوسف هڪ پيري سمورن عالمن کي مسجد ۾ گهرائي قتل ڪرائي ڇڏيو هو. سندس چوڻ هو ته، ”اڄ آئون فصل پڪو ٿو ڏسان، انهيءَ ڪري اُن کي لُٽڻ جي ضرورت آهي.“ سوال آهي ته هُن ائين چو ڪيو؟ يا وزيراعظم مٿي ذڪر ڪيل بيان چو ڏنو؟ ڳالهه پڌري پت پئي آهي، تڏهن ته سڄاڻ ۽ ساڃاهه وند ماڻهن

جا لڳ ڪانڊارجي ويندا آهن ۽ اُهي امالڪ چئي ڏيندا آهن: ”اي مذهب، اي خدا..... ڇا ڇا نه ظلم ۽ ڪلورتا جا ڪم تنهنجي نالي ۾ واقع ٿين ٿا!“
 بيوا الزام آهي ته، ”محمد ابراهيم جويي سنڌ ۾ جديد قومپرست، ترقي پسند تحريڪن جي سرپرستي ڪئي آهي ۽ کين زور وٺرايو آهي.“
 محترم ڀٽا صاحب! ڇا پنهنجي ديس ۽ ديس واسين سان پيار ڪرڻ ڪو ڪبيرو گناه آهي؟ ممڪن آهي ته اوهان جي شريعت ۾ ائين ئي هجي، پر دنيا جي سڀني سڌريل ۽ جديد معاشرن وٽ اهو سڀ کان وڌيڪ قابل قبول ۽ قابل عمل نظريو آهي.
 اسان قوم پرست ۽ سنڌ دوست ڏرين جي نظر ۾ سڀئي سنڌي هندو، سنڌي مسلمان، ڪولهي، ڀيل، جوگي، باگڙي ۽ ڀنگي وغيره سنڌي قوم جا فرد آهن. موسيٰ ڀٽو به انهن جيان هڪ سنڌي آهي ۽ سنڌي هئڻ ۽ سنڌ ڌرتيءَ جي هڪ فرد هئڻ جي ناتي محمد موسيٰ ڀٽو صاحب اسان جو پيارو ۽ محب آهي. هاڻي جيڪڏهن موسيٰ صاحب ايئن چئي ته نه، نه، ايئن وري ڪيئن ٿيندو، يا ٿي سگهي ٿو ته آئون به انهيءَ قطار ۾ بيهان، جنهن ۾ سندس سوچ ۽ فڪر موجب ”ڪافر“ به شامل هجن، يعني ته هُو صاحب قطار مان ڇڄي قوميت ۽ ديس تان هٽ ڪئي ٿو ته اهو سندس اختيار آهي ۽ هُو صاحب ائين ڪرڻ ۾ خود مختيار آهي، پر اسين موسيٰ ڀٽي صاحب خاطر سنڌ جي حقيقي ۽ ازلي باشندن تان هرگز هٽ نه ڪنداسون. اسين ته سنڌ جي هر هڪ حقيقي فرزند، پوءِ پل ته اهو شڪاري قبيلي سان تعلق رکندڙ ڇو نه هجي، تنهن سان به پيار ڪريون ٿا.
 محترم موسيٰ صاحب کي اها ڳالهه وڻي، يا نه وڻي، سندس مرضي.
 ڌرتيءَ سان عشق جي حد تائين محبت ڪرڻ انسان جو هڪ فطري جذبو آهي. اُهي سچ پچ ته اياڻا ماڻهو ئي چٽا، جيڪي اهڙي جذبي کان وانجهيل هوندا آهن، جيئن شاهه صاحب سنڌ جي ماڻهن جي محب وطن جذبن جي ترجماني ڪندي فرمايو آهي:

سڄڻ ۽ ساڻيه ڪنهن اڻاسي وسري،

حيث تنسين ڪي هوءَ، وطن جن وساريو.

ديس سان محبت ڪرڻ هڪ اهڙو جذبو آهي، جنهنڪري ماڻهو ڌرتيءَ تان پنهنجو تن، من ۽ ڌن قربان ڪري ڇڏيندا آهن. اسان وٽ سنڌ ۾ ماڻهن تي پنهنجن بچڙن کي لولي ٿي اها ڏينديون آهن:

سنڌ به تنهنجي اهڙي جيڪل، جهڙي جيڪل آنءُ،

جي تون پنهنجي پونءِ چميندين، هُرندهءِ مون لاءِ هانءُ.

ڏورانهين ڏيهه ۾ شهيد ڪرايو ۽ سندس پيٽ پنهنجي گونڌر پاءِ جو لاش کڻائي جڏهن ڏاڏائي ڏيهه آئي ته جيئن شهيد جي مڙهه کي مٽيءَ ماءُ حوالي ڪجي، تڏهن ان وقت منصوره برانڊ اسلام جي مهندار ملي عبدالوحيد قريشيءَ فتويٰ جاري ڪئي هئي ته، ”شاهنواز پتو جي لاش کي سنڌ ۾ دفن ڪرڻ نه ڏينداسين!“ اعليٰ حضرت محمد موسيٰ صاحب! اهو ڦلو ڪير ٿيندو آهي ايئن چوڻ وارو! کيس اهڙيءَ ڳالهه ڪرڻ جي جرئت ڪيئن ٿي، جو هڪ سنڌي سپوت کان پنهنجي جيجل ڌرتيءَ ماءُ جي گود ۾ سمهڻ جو حق ڪسي!! پر، ڇاڪاڻ ته اوهان پورا عالم دين سڳورا اهڙن يارن سان پٽ ٿيو ويٺا آهن، تڏهن ئي ته هو اهڙي بڪ بڪي سگهيو!!! دين جي نالي ۾ سنڌ ۽ صوفي منش سنڌين سان جيڪي ڪيس ڪيا ويا آهن، يا اڃا تائين ڪيا پيا وڃن، تن تي توهان جهڙا اعليٰ حضرت ۽ ڪشاده دل عالم دين حضرات ئي اڪيون ٿو ٿي، يا ماڻ ڪري ويهي سگهن ٿا، ٻئي ڪنهن جي دل گُردِي جي جاءِ ناهي. سنڌ جو ڪو باضمير اسڪالر يا اديب ته پري جي ڳالهه آهي پر سنڌ جو هڪ عام شهري، عام ساڃاهه وند ماڻهو به اهڙيءَ صورتحال تي چُپ ڪري نٿو ويهي سگهي، هو هميشه وانگر اڄ به رت جا لُڙڪ ڳاڙي رهيو آهي، احتجاج ڪري رهيو آهي، دانھين رهيو آهي.

تون چئو نه ڳچان، تون چئو نه لُچان،

پر توکان هڪڙي ڳالهه پڇان؟

تون ڪنهن ڪنهن کي خاموش ڪندين،

اعلان هزارين، مان نمر رڳو.

(اياز)

دراصل محترم موسيٰ صاحب! انهيءَ ۾ توهان جو ڪو ڏوهه به ڪونهي، ڇو ته توهان جنهن فڪر سان لاڳاپيل آهيو سو توهان کي تعليم ئي اها ڏئي ٿو ته، ”هيءَ دنيا هڪ ڪوڙي دنيا آهي، اک جو موهه آهي، انسان کي هن نه، پر هن دنيا جو فڪر ڪرڻ گهرجي.“ سو قبلا، توهين وٽو ماڻهن کي انهيءَ دنيا جا ڏس ڏيندا. سنڌ سان يا سنڌين سان اوهان جو ڇا؟ سنڌ ۽ سنڌي جيڪڏهن ڏچي ۾ آهن ته اوهان جي سوچ موجب پيا ڏوڙ پائين! توهين ته بهشت جا طلبگار آهيو اُتي جي محل محلاتن، باغ باغيچن، عيش عشرتن جا سڌڙيا آهيو بلڪه پنهنجيءَ پَر ۾ پڪ اٿو ته اهي سڀ نعمتون ماڻيندو. سو هاڻي وينا ڏينهن ڳڻيو ته ڪڏهن تو خدا

تعالیٰ توهان صاحبن کي پاڻ وٽ گهرائي؟ ۽ پوءِ بهشت ۾ وڃي مزا ماڻيندو. پر هن ڌرتيءَ جا مظلوم، محڪوم ۽ مسڪين ماڻهو ڪيڏانهن ته ويندا!

ميان محمد موسيٰ صاحب! مسئلن کان فراريت، ڪنهن به صورت ۾ مسئلن جو حل ناهي. اهو مٿس ماڻهوءَ جو شان هوندو آهي ته مانجهي مٿس ٿي ميدان تي بيهي ۽ حالتن ۽ مسئلن جو فيصلي ڪن مقابلو ڪري، پر توهان پاران عالم دين سڳورن ۾ اهڙي اخلاقي جرئت ڪٿان آئي، جو ويهي عوام دوستيءَ جو ڏکيو ۽ اڙانگو فرض نپايو؟ توهان جي ترقي پسند ۽ روشن خيال ماڻهن تي ڪاوڙ بلڪل بجا آهي، ڇو ته اهي توهان جي وات نٿا وٺن، پر هن سنڌي سماج ۾ ان جا دنياوي ۽ مادي مسئلا عقل جي بنيادن تي، مادي وسيلن، معروضي حالتن، سائنسي بنيادن تي ۽ سماجي لاڳاپن جي بنياد تي حل ڪرڻ چاهين ٿا، ۽ انهن مقصدن کي ماڻڻ لاءِ جدوجهد ڪرڻ، تحريڪن هلائڻ ۽ انهن جي سرواڻي ڪرڻ جهڙا توهان جي سوچ موجب ناقابل معافي گناهه ڪن ٿا. اهي توهان جي شريعت موجب گنهگار مڙتڪب ٿيا آهن، تنهنڪري سندن خلاف فتوائون جاري ڪرڻ ۾ توهين اعليٰ حضرت بجا طور تي حق بجانب آهيو، ڇو ته توهان ماڻهن جو ازل کان وٺي ڪردار ئي اهورهيو آهي.

سجڙ سائين! اڄ جي دؤر جو انسان هاڻي اها ڳالهه پيليءَ پٽ ڄاڻي چڪو آهي ته مذهبن هميشه کان غريبن، مظلومن ۽ محڪومن جي دردن جو دارون ڪرڻ بدران حاڪم طبقي جي رُتبڻ، گادين ۽ خصوصي رعايتن کي تڪوڏنو آهي ۽ انهن جي مفادن جي حفاظت ڪئي آهي. توهين جيڪڏهن ان ڳالهه جي ترديد ڪريو ٿا ته پوءِ اهو توهان تي فرض عائد ٿئي ٿو ته ڄام صادق، جنرل ضياءَ ۽ ايوب خان جي ڪيل ڏاڍ ۽ ڏمر وارن عملن خلاف فتويٰ ڏيو. اوهين جيڪڏهن سچ پچ به حق ۽ سچ جا پاسبان آهيو ته پوءِ مذمت ڪريو انهن ڦورو، حملي آورن عربن، ارغونن، ترخانن، پٺاڻن ۽ مغلن جي، جن سنڌ ڌرتيءَ تي معصوم سنڌي ماڻهن خلاف قتل ۽ غارت گريءَ ۽ لُٽ مار جون بازارون گرم رکيون هيون، جن هتي بي شمار سنڌي نارين جي لڄالت ڪئي، انهن جنسي بگهڙن سنڌي نارين کي غلام بڻائي پنهنجن آڦاڻن جي حوالي ڪيو، جن پڻ اسان جي ننگن کي تاراج ڪيو. ڀلا، ٻيو نه ته به، انسانيت جي ناتي پڻ توهان تي اهو اخلاقي فرض عائد ٿئي ٿو ته اوهين اهڙن ڪڏن ڪرتوتن جي مذمت ڪريو ۽ سنڌي قوم کان معافي گهرو. جيئن ٻين مذهب معاشرن ۾ ٿيندو آهي. دنيا جي ڪيترين ئي قومن بيءَ مهاڀاري

لڙائيءَ ۾ پنهنجي ڪيل ظلمن تي پشيمانيءَ جو اظهار ڪيو آهي ۽ متاثر ٿيندڙ قومن کان معافيون ورتيون آهن. پر، اوهين ائين هرگز ڪونه ڪندؤ. اها اسان کي به خبر آهي ته ٻين سڀني عام ماڻهن کي به، ڇو ته اوهان ۾ اها اخلاقي جُرت ٿي ڪانهي.

“تاريخ جي ڌارا کي ڪو به اڃا تائين روڪي نه سگهيو آهي، اهو وهڪرو هڪ گونجندڙ گرجندڙ سمنڊ وانگر ڪيئي ٻهاڙ پاڙ کان پتي ڦٽي ڪندو آهي. زندانن جون سيخون انسانن کي ته روڪي سگهنديون آهن، پر تاريخ کي ڪابه رڪاوٽ، ڪابه بندش، ڪوبه تشدد روڪي نه سگهيو آهي. تاريخ کي هڪ پڪو وهي کاتو آهي ۽ اها هر غدار کان گڏيل وياج سان فرض چڪائي وٺندي آهي ۽ هر محب وطن کي مڏي خارج مڙو به موتائي ڏيندي آهي. تاريخ وٽ دير آهي، انڌير نه آهي، ۽ اُن جي ديڳ جڏهن به ٽپندي آهي، تڏهن هر حرامخور جي هڏي هڏي رجهي ويندي آهي. تاريخ هر دؤر جا ڪيئي مقدس لاش مقبرن مان ٻاهر ڪڍي اڇلائي ڇڏيا آهن ۽ انهن جي هڏاڻن پيچرن کي چوڪ چوڪ تي لٽڪندو ڏٺو ويو آهي. (اياز)

جناب موسيٰ ڀٽي صاحب هڪ الزام هيءُ به لڳايو آهي ته مون سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ جي حيثيت ۾ سن 1964ع ۾ ٽماهي ”مهراڻ“ رسالي ۾ “مشرقي شاعريءَ جا فني لاڙا” نمبر ڇپرايو هو. محترم موسيٰ ڀٽو صاحب پنهنجي الزام ۾ لکي ٿو ته، ”مهراڻ جو مشرقي شاعري نمبر ڇا هو اسلام جي صاف ۽ شفاف تعليمات ۽ پيغام کي ميسارڻ جي ناڪام ڪوشش هئي... انهيءَ نمبر ۾ مشرقي شاعريءَ جو تفصيلي جائزو وٺي، باڪمال صوفي شاعرن جي ڪلام کي سياق ۽ سباق کان ڌار ڪري، صوفي شاعرن جو اهو ڪلام هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي هئي....“

جناب محمد موسيٰ صاحب! اسان ته برابر وڏو گناهه جو ڪم ڪيو هو. توهين هيئن ڪريو ته هڪ شرعي عدالت ويهاري انهن صوفي شاعرن کي، جن بقول توهان جي توحيد، شريعت، اسلامي احڪامن ۽ تعليمات وغيره سڀني کي غير اهم قرار ڏنو آهي، تن کي اسلام جي دائري مان خارج ڪرائي ڇڏيو. اهو ڪم توهان ٻارن ماڻهن لاءِ ته ڏاڻي هٿ جو ڪيل آهي. اسلام جا اصل مڃرم ته اهي آهن جن اهڙي تعليمات جو پرچار پنهنجي ڪلام ۾ ڪيو.

شاهه عبداللطيف ڀٽي اٿي ته ڪهڙي خيال کان هيءُ بيت چيو هو:

مُسلان مُسلان نه چئو، اهي آهيڙي آهن،

مرون سنڌي ماسن تي، ٿا ماڻڪ متائين،

ڪنڀون قرآن ڪڇ ۾، ٿا زُليبا زُلائين،
صحيح ورق وصال جو، پٽيا نه پارين،
پوءِ اهڙن تي آهين، لعنتون لطيف چوي.

مولانا صاحب! لطيف کي دين جي دائري مان خارج ڪريو. سچل کي غلط ۽
ڪوڙو قرار ڏئي اسلام مان خارج ڪريو. جيڪڏهن اوهان ۾ جرئت آهي ته سڀني
صوفي شاعرن کي غلط، ڪوڙا ۽ گُفر جا پوئلڳ ثابت ڪريو. انهن صوفين تان
هٿ ڪڍو، کين دين جي دائري کان خارج ڪريو. ڀلا، ٻيو نه ته گهٽ ۾ گهٽ سندن
مذمت ته ڪريو. توهين شاهه لطيف، سچل، بلهي شاهه، فريد ۽ باهو مطلب ته سڀني
صوفين جي مذمت ڪريو. توهين ائين ڪري ڏسو، ڊڄو ڇو ٿا؟ آخر اها ڪهڙي
ڳالهه آهي جيڪا اوهان کي ايئن ڪرڻ کان جهلي ٿي!!!

فتوا نمبر 1:

فتويٰ نمبر هڪ جي جواب ۾ اسين جڳ مشهور فيلسوف روسو جو هڪ قول
نقل ڪنداسون. هو چوي ٿو: “آزاديءَ تان هٿ ڪڍڻ، انسانيت تان هٿ ڪڍڻ/ دست
بردار ٿيڻ جي برابر آهي. راءِ جي آزادي ڪسٽ معنيٰ ماڻهوءَ جي عملن مان اخلاق
کي نيڪالي ڏيڻ. آزادي ماڻهن ۽ قومن لاءِ قدرت جو تاحيات تحفو آهي، اها فطرت
جو شُروح سڪو آهي، جيڪو جاري ۽ ساري رهڻ گهرجي.

هيءُ جو منهنجو مڃ آ،

اڄ جي اجهڙا ٿو،

صديون رهندو سيءُ ۾

گهر گهر گهراڻو!

(پياز)

فتويٰ نمبر 2:

محترم موسيٰ صاحب پنهنجي هن فتويٰ ۾ حڪم صادر فرمايو آهي ته،
“جيڪي ماڻهو ماده پرستيءَ جي نظريي جا علمبردار آهن، جيڪڏهن اهي نالي
جي آڌار تي پاڻ کي مسلم امت ۾ شامل فردن کي حاصل ٿيندڙ سمورا فائدا حاصل
ڪرڻ چاهين ٿا ته کين اسلامي اعتقادي نظام تي ويساهه رکي، ماديت ۽ ماده
پرستيءَ جي نظريي جي تلفين جو ڪم ڇڏڻو پوندو. يا اخلاقي جرئت جو ثبوت
ڏيندي، مسلم ملت جي رياستي ادارن جي اهم عهدن تان استعيفيٰ ڏيڻ گهرجي.”

مٿ ماڻيل حضرات، ڪجهه ڌيان:

اوهين ائين ماڻهن جي حياتي تنگ نه ڪريو اها ڳالهه اوهان کي نٿي ڳڻائي
۽ نه ئي اوهان جي اختيار ۾ به آهي. پاڻ اڄ اڪيهين صديءَ ۾ قدم رکي چڪا

آهيون. هيءَ پٿر جي دؤر وارو زمانو ڪونهي، جڏهن ان قسم جون سوچون نروار ٿينديون هيون. هيءَ دنيا، اڄ جي دنيا، لڳ لاڳاپن ۽ سماجي تعلقاتن جي دنيا آهي. اهڙيون ڳالهيون اوهان جي فڪري سوچ کي ظاهر ڪن ٿيون ته اوهين ڪهڙيءَ سوچ، ڪهڙيءَ منورتيءَ جا پوئلڳ آهيو. ٿورڙي ٿڌي دماغ سان سوچيو ته جڏهن توهان کي مٿي ۾ سور پوندو آهي، تڏهن ڊاڪٽر توهان کي اسپرين جي گوري يا ٻي ڪا گوري ونڻ جي صلاح ڏيندو آهي، ڇا اسپرين گوريءَ جو فارمولا دريافت ڪرڻ واري شخص ڪڏهن اهو شرط وڌو هو ته هيءَ گوري، جيئن ته مون ٺاهي آهي، تنهنڪري اها فقط منهنجي ڪٽنب، منهنجي نسل يا منهنجي قوم، يا فقط منهنجي ملڪ جي ماڻهن لاءِ آهي ۽ ٻيو ڪير به ان کي استعمال نٿو ڪري سگهي. ڇا، هي سائنسدان جيڪي عيسائي، يهودي، هندو ۽ ٻيا آهن، جن کي اوهين ”دهريا“ ۽ ”ڪافر“ ٿا ڪوٺيو (مسلمان سائنسدان اول ته ناپيد آهن، پر پوءِ به جيڪي به چار مسلمان سائنسدان جيئن ابن رشد، الرازي وغيره جا نالا، اسڪولي ڪتابن ۾ پڙهايا وڃن ٿا، تن سان جيڪي تعديون ۽ عقويتون مذهب جي نالي ۾ روا رکيون ويون، سي ڪنهن کان به ڳجهيون ناهن. ان سلسلي ۾ تفصيلي ڄاڻ لاءِ روزانه ”جاڳو“ ۾ 25 سيپٽمبر 1991ع تي رسول بخش پليجي جو مضمون پڙهيو) آهي انساني پلائيءَ واسطي جيڪي ڪوجنائون، ايجادون ۽ دريافتون ڪري رهيا آهن، انهن ڪڏهن اهڙي پابندي لڳائي آهي؟ هرگز نه. اهي ته ڪُل انسانذات، ڪُل جي پلائيءَ لاءِ پاڻ پتوڙي رهيا آهن، انهن آڏو فقط اهو ئي آدرش آهي ته ڏکويل انسانذات جي خدمت ڪجي، انهن جي دردن جو دارون ڪجي، انساني سُڪ، آسائشون ۽ خوشيون وڌائجن. اهي ماڻهوءَ تي حياتيون تنگ ڪونه ٿا ڪن ۽ نه ئي جنت ۾ 70 حورن ماڻڻ جا سڌڙيا آهن. حق ته انهن کي جڳائي ٿو، جن انهن نعمتن جي حاصلات لاءِ رنڊا روڙيا آهن، ڪشالا ڪڍيا آهن، تن کي تسييا ڏني آهي. نُور نچويو آهي، اوهين ڪير ٿيندا آهيو ماڻهن جو حقو پاڻي بند ڪرڻ وارا؟

پر، جيڪڏهن هرو ڀرو توهان صاحبن اهو عهد ڪيو آهي ته ڏنڊي جي زور تي، تلوار جي نوڪ تي، بندوق جي ناليءَ تي ماڻهن کي انساني ۽ سماجي نعمتن کان محروم ڪندا ته پوءِ اسين اهو چوڻ ۾ حق بجانب هونداسون ته مادي فلسفي، ڪائنات جي مادي نظريي جي مخالفن کي هن مادي دنيا جي مادي شين تي ڪوبه اختيار يا حق ڪونهي. ياد ڪريو ته اوهان کي اوهان جو فڪر ڪهڙي تعليم ڏني ٿو، ان جي فڪر موجب هن دنيا جا سُڪ ۽ آسائشون اوهان تي واجب ناهن. هي سائنسي ايجادون ۽ تحقيقاتون ڪفر ۽ شيطان جا شعبدو آهن، تنهنڪري اوهان پاران بزرگن تي ديني ۽ خدائي فرض عائد ٿئي ٿو ته ڪُفر جي انهن اهڃاڻن کي تي

طلاق ڏيئي وڃي جهنگ ۽ بيابان آباد ڪريو. جبل جهاڳيو اُتي گاهه، پن کائو ۽ شڪار ڪريو. اوهان جو ڇا وڃي هن مادي دنيا منجهه! ڀلا ايئن نٿا ڪري سگهو ته گهٽ ۾ گهٽ رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم جن جي سنٽ تي ئي ڪٿي عمل ڪريو. هونئن به رسول ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي سنٽ تي عمل ڪرڻ هر مؤمن تي لازمي فرض آهي.

اوهين راهه غريبي گذاريو، قاتل، تئل ڪپڙن پهرڻ کان عار نه ڪريو. سڀئي ڪم پنهنجن هٿن سان پاڻ ڪريو. پنهنجن قاتل تئل جوتن جو ڳنڍ توڻو به پاڻ ڪريو سادي زندگي گذاريو گهر ۾ عورتن کان جنڊ تي اتو پيهايو، عورتن کان پاڻي پرايو گڏهه، اُنٺ، گهوڙي وغيره جي سواري ڪريو گهر ۾ جيڪا ڪجهه ملڪيت هجي سا الله جي راهه ۾ ضرور تمندن ۽ مسڪينن ۾ ورهائي ڇڏيو پنهنجي نياڻين کي ڏاج ۾ اهو ڪجهه ڏيو جيڪو پنهي جهانن جي سردار رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جن پنهنجي پياري نياڻيءَ، خاتون جنت حضرت بيبي فاطمه رضي الله تعالى عنها کي ڏنو هو. اڄ اوهان رسول ڪريم صلعم جي سنٽ تي عمل ڪندي عار چوٽا محسوس ڪريو؟ ڇا، رسول پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم ۽ انهن جي اصحابن سڳورن پنهنجين زندگين ۾ عملي طرح ايئن ڪونه ڪيو هو؟ اوهين انهن کان مٿي ته ڪونه آهيو. انهن جي اُمت آهيو! پر اوهين ائين هرگز ڪونه ڪندؤ، جيتوڻيڪ اوهين انهن ڳالهين کان چڱيءَ ريت واقف به آهيو، پر پوءِ به انهن تي عمل نٿا ڪريو، ڇو ته اوهان کي اڄ مادي آسائشون گهرجن، اوهان کي اڄ ايگرڪنڊيشن ڪپن، فرج، ڪارون، موٽرون ۽ رهائش لاءِ لڳڙي ويل ڊيڪوريتيڊ بنگلا گهرجن، نرم ۽ گداز فور جا پلنگ گهرجن، اوچا ۽ عمدو ويس وڳا، عطر عنبر ڪپن، ست طعام، حلوا، سيرا ۽ سڀون ڪپن. اهو ئي ڪارڻ آهي ته اڄ نبي آخر زمان حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن جو آفاقي دين اسلام مذهبي پهريو ڀين جي عملن سبب دنيا ۾ دفاعي پوزيشن ۾ آهي، اوهان جي قول ۽ فعل ۾ زمين آسمان جو تضاد موجود آهي.

ان پر نه ايمان، جيئن ڪلهي گو کونائين،

دغا تنهنجي دل ۾ شرڪ ۽ شيطان،

مُسنهن ۾ مسلمان، اندر آذر آهيـين

(شاهه)

رهي ڳالهه اعليٰ منصبن تي ويهڻ جي، ته انهن تي فھر فراست جا ڏئي ۽ ڏاها، عقل جا اڪابر ۽ دانشور ماڻهو نه ويهندا ته پوءِ ٻيلا مدرسن جا ڪتابي ويهندا؟ اوھان جھڙا نيم پڙهيل ماڻهو ويهندا، بابا، اوھان جو ڪم آھي، مدرسا ۽ مسیتون آباد ڪرڻ، سو وڃي پنهنجي ڏنڌي ڏاڙهيءَ جي ڪريو، دنيا جي معاملن ۾ اوھان جو ڇا؟ وڃي الله الله ڪريو ۽ پنهنجي آخرت سنواريو، جيڪڏهن اوھان پورا ماڻهو اعليٰ سماجي ۽ انتظامي منصبن تي براجمان ٿيا ته پوءِ سڄڻ! فيصلو به اهڙا ئي ڪندؤ جيئن اوھان جي لڏي جي هڪ پيءُ ڪيو هو، جڏهن ڪنهن ڪوهه ۾ ڪو گڏهه ڪري پيو هو! يا جيئن 1994ع ۾ جڏهن بينظير ڀٽو (تڏهوڪي وزيراعظم) آباديءَ تي ڪنٽرول بابت عالمي ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ قاهره وئي تڏهن جماعت اسلاميءَ جي امير قاضي حسين احمد صاحب فرمايو هو ته، ”آباديءَ تي ڪنٽرول ڪرڻ جي ڪا به ضرورت ڪانهي. ڇاڪاڻ ته مسلم اُمت ۾ آبادي جيتري وڌندي، اسلامي لشڪر اوتروئي وڌو ٿيندو ۽ جهاد ڪرڻ ۾ آساني ٿيندي.“ ۽ ائين معصوم ۽ سادو لوح ماڻهن کي جهاد جهڙي پُرفريب نعري ۾ قاسائي ڪين زوريءَ جنگ جڏل جي ڪيفيت ۾ ڏکيو وڃي ٿو. مائرن جون جهوليون خالي ڪيون وڃن ٿيون. سهاڳڻين جا سهاڳ اُڃاڙيا وڃن ٿا. لکين ابهر ۽ معصوم ٻارڙن جي مٿي تان شفقت جو هٿ ڪسي، ڪين يتيم ۽ سندن مستقبل اونداهو ڪيو وڃي ٿو. سندن سهارو ڪسيو وڃي ٿو. تازو ئي اخبارن ۾ هڪ 15 ساله نوجوان معروف احمد جو هڪ خط شايع ٿيو آهي، جنهن ۾ هن صدر ۽ وزيراعظم کي اپيل ڪئي آهي ته کيس ڪلفٽن مدرسي جي سربراهه کان پنهنجي جان ۽ خاندان وارن کي تحفظ ڏياريو وڃي. معروف احمد کي مدرسي وارن زوريءَ افغان جهاد واسطي طالبان سان گڏ افغانستان موڪليو هو. جتان هو وجهه وٺي ڀڄي واپس آيو آهي. هڪ ٻيءَ اخباري خبر موجب افغانستان ۾ طالبان 14 عورتن کي برقعو نه پائڻ تي ۽ 23 مردن کي ڏاڙهيون ڪوڙن تي سزا طور بازارن ۽ گلبن ۾ سرعام مارڻ ڪئي، بعد ۾ مردن کي جبل ڏانهن اُماڻيو ويو.

ٻه لفظ، دست بستہ:

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ کان ڪجهه سال اڳ دنيا ۾ آباديءَ ۾ واڌ ۽ خوراڪ جي گهٽتائيءَ جهڙن مسئلن منهن ڪڍيو هو. برطانوي شهنشاهيت جنهن جي راڄ ۾ ڪٿي به سج نه لهندو هو، تنهن انهن مسئلن جي حل ڳولڻ لاءِ صلاح مشورا ڪيا ۽ نيٺ هڪ وڏي پادريءَ کي اُن سلسلي ۾ درٻار ۾ گهرايو. اُن پادريءَ صلاح ڏني هئي ته، ”ڪا مهاڀاري لڙائي لڳائي وڃي، جنهن ۾ وڏي پئماني تي انسانن جو جاني

نقصان ٿئي. اُن ريت هڪ طرف ته آباديءَ ۾ واڌ واري مسئلي کي منهن ڏيئي سگهيو ته ٻئي طرف خوراڪ جي کوٽ وارو مسئلو به پاڻهي نٿي ويندو!

اهو ته ڊاڪٽر نارمن اي بورلاگ نالي هڪ آمريڪي سائنسدان هو جنهن تمام وڏي جدوجهد ۽ جفاڪشيءَ کانپوءِ سن 1963ع ۾ مڪئي ڪٽڪ جي هڪ هٿرادو جنس تيار ڪري ورتي، جيڪا پوءِ سڄيءَ دنيا ۾ ساڻي انقلاب جو ڪارڻ بڻي. ڊاڪٽر بورلاگ کي سندس اُنهيءَ شاندار ڪارنامي جي مڃتا طور سن 1970ع ۾ امن جو “نوبل انعام” پڻ ڏنو ويو هو. بهرحال، سماجياتي ۽ سياسي علمن جي ماهرن جي راءِ آهي ته پهرين مهاڀاري لڙائيءَ جي لڳڻ ۾ ڪوڙ سارن سياسي ۽ اقتصادي سببن سان گڏ هڪ ڪارڻ اُن پادريءَ جي اُها صلاح به هئي، جيڪا هن برطانوي تاجدارن کي ڏني هئي.

اهي ته بهرحال تمام وڏا ۽ گنيپير مسئلا آهن، ظاهر آهي ته ديندار حضرات اُنهن کي حل ڪرڻ ۾ پنهنجي شاندار ۽ بي مثال ذهني صلاحيتن جو مظاهرو ڪندا رهندا، جيئن اُهي ماضيءَ ۾ به ڪندا رهيا آهن. اسين هتي روز مرهه جي زندگيءَ مان هڪ سادو مثال پيش ڪريون ٿا. اخبارن ۾ هڪ خبر چپي آهي ته “خانواھڻ” ۾ هڪ مدرسي جي ٺلي شيبير احمد، ٽو سالن جي هڪ معصوم ڪٽاڻي شهيمير چَن کي ديني سبق پڪو ڪري نه ٻڌائڻ جي سزا ڏيڻ واسطي سندس نازڪ عضوي کي پڪڙ سان قاسائي ايڏا ڏنا. اُهو معصوم ٻار بيهوش ٿي ڪري پيو. کيس اسپتال ۾ داخل ڪرايو ويو. اعليٰ حضرت مولانا صاحب! جيڪڏهن اهڙا عالم دين حضرات اعليٰ منصبن تي براجمان ٿيا ته پوءِ فيصلا به اهڙا ئي ڪندا!

محترم جي ايم سيد پنهنجي هڪ ڪتاب ۾ لکيو هو: “..... اهو نه وساريو ته اسلامي سماج ۾ مذهبي اڳواڻ هڪ جت ٺان هوندو آهي ۽ روحاني اڳواڻي به پيرن وٽ هوندي آهي. ساڳيءَ طرح سياسي رهنما اقتدار جي نشي ۾ چور هڪ جاگيردار هوندو آهي.... اسلام خطري ۾ آهي، جو نعرو رڳو سندن گڏن ڪرتوتن ۽ رجعت پسند ڪمن، بدڪرداريءَ ۽ ظلم تي پردي وجهڻ لاءِ آهي.”

جيستائين جديد نظرين ۽ جديد فڪر جو تعلق آهي ۽ جيڪڏهن اُهي غلط آهن يا موسيٰ ڀٽي صاحب کي اها ڳالهه نٿي وڻي ته ماڻهو اُنهن کي مڃين، اسين اهو مؤقف رکون ٿا ته جيڪڏهن عالم سڳورا انهن کي غلط سمجهن ٿا ته پوءِ دليلن ۽ عقلي بنيادن تي اُنهن کي رد ڪري ڏيکارين. “مان نه مڃان” واري ڪار هتي نه هلندي، دليل ۽ منطق سان ميدان ۾ اچو، اسين اوهان کي پليڪار چوندا سين. “ارتقا” جي نظريي، جدلياتي ماديت جي نظريي کي رد ڪري ڏيکاريو، اوهين

گليلو ۽ ڪوپرنڪس جي انهيءَ نظريي کي رد ڪري ڏيکاريو ته ڌرتي سج جي چوڌاري ڦري ٿي. ٻيا به ڪوڙسارا قانون ۽ نظريا آهن، ڪيترن جو ذڪر ڪريون، پر جيڪڏهن ايئن نٿا ڪري سگهو ته پوءِ خدا جي واسطي دنياوي معاملن ۾ اجائي تنگ نه اڙايو. اهي ڪم انهن تي ڇڏي ڏيو جن کي سونهن ٿا، اوهين پنهنجي ديني فريضي ۽ عبادت سان سچا رهو. ڇا، اوهين ان ڳالهه کي رد ڪري سگهندؤ ته هزارين سالن جي حڪمرانيءَ ۽ پنهنجي سڀني پت پاراتن ۽ دمن دلاسن، ڌڙڪن، داڀن ۽ تبليغن جي باوجود به مذهب رستي تان برائيءَ کي ختم ڪرائي نه سگهيا آهن، بلڪ اُن مقصد ۾ اهي بنهه ناڪام رهيا آهن.

گبرٽيل پيري جيڪو مارڪسزم ليننزم نظريي جو حامي هو، تنهن پنهنجي حياتيءَ جي پويان گهڙين ۾ هڪ خط لکيو هو، جنهن جو متن هيٺينءَ ريت هو: “بنديخاني جي پادريءَ مون کي ٻڌايو آهي ته ڪجهه گهڙين کان پوءِ مون کي منهنجي ساٿين جي عيوضي ۾ گولي هڻي ماريو ويندو.....

“منهنجي دوستن کي خبر هجي ته آئون سڄي پنهنجيءَ زندگيءَ جي آدرش سان وفادار رهيو آهيان، منهنجي ديس واسين کي خبر هجي ته آئون مران ٿو ته انهيءَ لاءِ ته فرانس جيئي.

“مون آخري پيرو پنهنجي ضمير جي چڪاس ورتي آهي، مون کي ڪوبه افسوس ڪونهي، آئون چاهيان ٿو ته اها منهنجي ڳالهه هر ڪنهن کي ٻڌائي وڃي، جيڪڏهن منهنجي زندگي مون کي ٻيهر ملي، ته آئون هوند هيءَ ساڳي راهه وٺي جيئان..... اڄ آئون پنهنجي موت کي هن دليريءَ سان ملڻ لاءِ اڳتي وڌان ٿو.”

ارڙي ۽ اڏول انسان جو ڪردار تلوار جي تيز چهنڀ تي نچندي نظر ايندو آهي، هرڪو پنهنجي صليب ڳلهي تي کنيو پيو هلي، جيڪو قول ۽ عمل هنن کي پنهنجي تقدير جي واٽ تان هٽائڻ چاهي ٿو اُن کي هو ڪييري گناهه برابر سمجهن ٿا.....

جنهن وقت اسان جي تندُ ٽپي، ۽ ساز ٽپي آواز جهڻي،

تنهن وقت پلي ڪو ڪنڌ ڪپي، جو آيو ڳايو آ پيارا!

(اياز)

عظيم شخص پنهنجي سماج ۾ نئين انسان طور اُڀرندا آهن ۽ اُن ۾ نئين انسان جي پيدا ڪرڻ جا داعي هوندا آهن ۽ ائين ان ۾ نئون ساهه ۽ تازگي آڻڻ چاهيندا آهن، هو ذاتي مفاد کي ڇڏي عام مفاد لاءِ لڄندا آهن، پاڻ کان هٽي، ٻين لاءِ جيئندا آهن، سڄي سماج لاءِ وسيع ۽ عام خلق جي نئين زندگيءَ لاءِ. هو سڄي

پنهنجي عمر، سڄو پنهنجو وقت ۽ سڄو پنهنجو فڪر پوريءَ طرح انهيءَ پنهنجي هڪ، سڀ لاءِ سُڪ ۽ ساءِ پريءَ، نئينءَ دنيا جي تعمير لاءِ ڳهندا ۽ ڳرندا آهن. اها ئي پاڻ کان لاپرواهي ۽ ٻين جي اوجھ ۽ اها ئي سندن هڪ مقصد جي لڳن ۽ اُن لاءِ سندن تانگهه ۽ ڪوشش ۽ اُن کي پهچڻ لاءِ سندن غير رواجي حوصلو ۽ همت۔ اهي ئي انهن جي عظمت جون نشانيون هونديون آهن.

زندگيءَ سان سر سيتائي۔ سنڌ جي حوالي سان اجتماعيت ۾ جيڪا زندگي آهي، اُن سان ڪمٽمينٽ ته اُن ۾ پورهيت جو لوڪ راج هجي، جنهن ۾ اُن جا لازمي توسيعي قدر، آزادي، اخوت ۽ مساوات عمل ۾ هجن، سنڌ ڌرتيءَ تي اهڙي بهشت جي قائم ڪرڻ لاءِ روشن خياليءَ، احتجاج ۽ جدوجهد وسيلي، پورهيتن جو جمهوري انقلاب آڻجي، سنڌ ۽ سنڌي سماج کي اها فوري ضرورت آهي. اُن جي گهر آهي، تقاضا آهي.

نئون نياپو آڻيو، راڻي ملارات،

لڏي سون لطيف چئي، ڪنا ڌاتر ڌات،

ڪونر پڇي تو ذات، جي آيا سي آگهيا.

(شاه)

جنهن گهڙيءَ نئين انسان ۾ هڪ نئين سماج آڏو، ماڻهپي ۽ مريادا، شردا ۽ پريم واري سماج آڏو جو اُمنگ پيدا ٿيندو آهي، تنهن گهڙيءَ انسان پنهنجو پاڻ کي هڪ نئين روپ، هڪ نئين رنگ ڍنگ ۾ ڏسڻ لڳندو آهي. سموري ڪائنات هُن جي آڏو نئين سر جُڙندي ۽ راس ٿيندي آهي، جنهن ۾ ڪيترائي ڪردار ۽ ڪيترائي ڪارناما هوندا آهن، جيڪي اُن هيٺي ۽ ذهني غلام انسان جي هٿان سرانجام ٿيڻ جا منتظر هوندا آهن. پوءِ هُو پنهنجي ذهن تان آهستي آهستي، گهڙيءَ گهڙيءَ ذهني غلاظتن جا غلاف لاهڻ شروع ڪندو آهي، پنهنجيءَ ڌلت نفس، احساس ڪمٽريءَ، بيوسيءَ، ڪم طاقتيءَ ۽ ڏاڍي جي بالادستيءَ ۽ خود فريبيءَ واريون جيڪي پوشاڪون سندس هيٺي ذهن ۽ جسم تي پيل هونديون آهن، تن کي هولا هڻڻ ۽ اُچلاڻ شروع ڪندو آهي.

اسان سنڌ ۾ نئين انسان جو جيڪو تصور قائم ڪيو آهي، تنهن جا ماخذ شاه، سچل ۽ سامي آهن، هُنن سنڌي سماج جي آڏو نئين انسان جو تصور پيش ڪيو. هنن سنڌي سماج کي نئين اجتماعي وحدت جي شعور کان واقف ڪيو ۽ ان لاءِ ڪين عملي راهه ڏيکاري، قومي تهذيب ۽ قومي سياست جي راهه، مشترڪ مفاد ۽ باهمي قربانيءَ جي راهه، هُنن سنڌ ۽ سنڌي سماج جي آزاد، باوقار، بامقصد

۽ خوشحال وجود جو تصور ڏنو ۽ اُن تصور جي تڪميل جو رستو به ڏسيو. ٻيائيءَ، ويڇي کي مٿاڻڻ جو پنهنجن کي پنهنجو ڪرڻ جو ٻڌيءَ ۽ ايڪتا جو سچ جو سچي ماڻهپي جو ماڻهوءَ جي مريادا ۽ مانُ جو ماڻهوءَ جي شيوا ۽ پريم جو انساني تهذيب ۾ پنهنجي حصي جي فرض ادا ڪرڻ جو عالمي امن، اتحاد ۽ ترقيءَ جي جدوجهد ۾ پاڻي پائيواري ٿيڻ جو رستو.

اسان کي محمد موسيٰ ڀٽي کان ڪا به شڪايت ڪانهي. سنڌيءَ ۾ هڪ چوڻي آهي: ”رڍن اڳيان رباب وڃائيندي ورهيه ٿيا، نڪي ريڏيون راڳ تي، نڪو ڏنئون جواب.“ شيخ اياز جو شعر آ:

هيرا ته ڏسو، ڪنڪر نه هڻو، ايندو نه وري هي وڻجارو،

ڪجهه ذات ڏسو، پوءِ بات ڪيو، هي شورُ اجايو آ پيارا!

اسين وري به سچيتائيءَ واري ورتاءَ واري سوچ جو مظاهرو ڪريون ٿا، ڇو ته مذهبي ڪنورٽا، تعصب ۽ فرقيواريت جي مقابلي ڪرڻ لاءِ اهو ئي هڪ رستو باقي بچيو آهي. اسان جي ديس جهڙن اُسرندڙ ملڪن جي بدنصيبِي اها آهي ته مٺ جيترا جُنوني ماڻهو مذهب جي لبادي ۾ کُلتي عام نفرت ۽ تشدد پڙڪائيندا رهن ٿا. اسان جي ديس جي سڃاڻ ۽ ساڃاهه وند ماڻهن، ماتتن، استادن ۽ بزرگن ۽ ٻين نئين نسل کي پنهنجي چؤطرف وڪوڙيل اهڙن فتنن باز ماڻهن تي ڪڙي نظر رکڻ ڪپي ۽ اها سوچ هجڻ گهرجي ته اسين ڪهڙي قسم جي ماڻهن جي چُنڱل ۾ قاتل آهيون، ڪهڙا ماڻهو پالي رهيا آهيون.

اسان کي اهڙن ماڻهن کي همٿائڻو ۽ اُپارڻو آهي، جيڪي سڀني سان پيار ڪري سگهن، جيڪي سڀني جي سُڪ واسطي پاڻ ڏک جهيلي سگهن، جيڪي سرجهار ٿي سگهن ۽ جيڪي ڏک سُور ونڊي سگهن ۽ اُهي جيڪي زندگيءَ جي هڪ رچنا تمڪ ۽ نياءَ پيڙهي جوڙجڪ لاءِ وڙهي سگهن. اسان کي اُنهن ماڻهن مان پنهنجي جند آجي ڪرائڻي آهي، جيڪي روحانيت جا دعويٰ دار ته آهن، پر سندن دل خالي ۽ ذهن سُجا آهن ۽ آبي ۽ ايمان ڀريل آهن ۽ متل مانگر مڇن وانگر ٿونهيندا ۽ هر شيءِ کي ڳڙڪائيندا وتن ٿا، ۽ پاڻ کي ماڻهن کان برتر سمجهن ٿا ۽ سڏائين ٿا. اسان کي اُهي ماڻهو پالڻا ۽ تاتي وڏا ڪرڻا آهن، جيڪي ماڻهن جي پلائيءَ خاطر اُنهن منڪرن کي انهن ابليس، فارونن ۽ فرعونن کي اُٿي مَنهن ڏين ۽ اُنهن جي سڄي مانڊاڻ کي ڏاهي پت ڪري سگهن. اسين محترم محمد موسيٰ ڀٽي صاحب جي خدمت ۾ شيخ اياز جو هيءُ شعر عرض ڪنداسون:

جنهن جو سڀ پرڪارُ ٻنڌن چوڙي مڪت ٿئي،
اهڙي پوڄيءَ پُرش جو ڳهلا، ڳول دواڙا!
آهي ڀان، اڀار، سارو ان جي سُوجه ۾.

اسين آخر ۾ هڪ ڀيرو ٻيهر سنڌي عوام، ساڃاهه وند، علم دوست ۽ سنڌ
دوست ڏرين جي خدمت ۾ پنهنجي هيءَ وينتي ورجائينداسين ته هيءَ فيصلو ڪين
ٿي ڪرڻو آهي ته سنڌي سماج جو مجرم ڪير آهي؟ سنڌ لاءِ هاڃيڪار ڪير
آهي؟ اسان جي دانهن سنڌي عوام جي عدالت ۾ آهي.